

Discourse analysis of Hafez's poem based on Van Dijk ideological square

(A case analysis of Ghazal with the informant "We should not say bad things and do not want to do bad things.")

Reza Rouhani¹, Elmira Taslimi²

Received: 1/11/2023

Accepted: 20/5/2024

Abstract

In this article, a famous sonnet by Hafez is briefly analyzed based on Van Dijk's (professor of discourse analysis) ideological square & Based on some discursive factors, it is analyzed and interpreted in terms of form and content and it is analyzed how Hafez highlighted the positive characteristics of "we" (Hafez, mystics) while writing a lyric. And he has distinguished the negative characteristics of "others" (the kings). And he has shown the negative qualities of "self" and the positive qualities of "others" and he shows that they are less important. These four cases are the basic cases of Van Dijk's theory in the analysis of texts and speeches. The main goal of this research is to know more about the moral and social views of Hafez and his time through the poems that From the point of view of the theory of critical discourse analysis, it has been evaluated.

The method of this research is descriptive-analytical (qualitative) and its data was collected using the library method. Among the results

1. Associate Professor of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Esfahan, Iran, 0000-0003-0157-9707
r.ruhani@kashanu.ac.ir

2. Ph.D. in Persian language and literature (responsible author of the article), Faculty of Literature and Foreign Languages, , Kashan University, Esfahan, Iran, 0000-0002-5408-257X
El.taslimi@gmail.com

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms

of the current research is this that by introducing the linguistic and rhetorical methods of Hafez & in expressing moral and critical issues, his great human and social concerns should be introduced. In this way, Hafez has expressed his critical discourse by using direct and indirect expression, and by using appropriate vocabulary and syntax and rhetorical ironics. He criticizes us by highlighting our positive qualities such as avoiding bad language and prejudice and avoiding wrongdoing, and he has talked about the negative characteristics of others such as saying bad things and hearing bad things, thinking bad things and slandering.

Keywords: *Analysis of Hafez's poetry, critical discourse analysis of Hafez's Poetry, Van Dijk theory and Hafez's poetry, ideological square in Hafez's poetry.*

Extended Abstract

1, Introduction

Literary masterpieces contain hidden and deep topics that Writers (writers and poets) often cannot or do not want to convey their desired facts clearly to their audience. Therefore, serious readers of literary works, especially critics, try by analyzing the texts and highlighting the formal and spiritual factors and components of a work, to discover and express methods and themes that are not visible on the surface for the general audience. It is often used in outstanding literary works that combine a beautiful face with a deep and important meaning. The purpose of creating a literary work, in addition to creating happiness or artistic pleasure, is to improve the level of knowledge and general ethics. One of the ways to discover the many topics of the text, as well as its hidden purposes and meanings, is to examine the text through discourse analysis.

Norman Fairclough is one of the greatest theorists of discourse analysis, who examines the analysis of belief discourse at three levels: description, explanation, and interpretation. From the point of view of the discourse theory, by focusing on "our positive points" and "their negative points" and minimizing our evils and magnifying the evils of others, it is possible to penetrate people's thoughts and make changes in them little by little (Kasai & Rahimian, 2014: 132). Van Dijk lists these four components as the four sides of the square and calls it Van Dijk's

ideological square. In his works, he shows in detail how ideologies influence everyday speech and writing. (Yasmi& Agha Golzadeh, 2016: 197)

Hafez uses humor, allusions and metaphors to criticize the situation in his society and he informs his audience. Therefore, Hafez's words and expressions have the ability to be analyzed with different methods such as critical discourse analysis approach. Critical discourse analysis is a part of linguistics that gives social identity to language and examines it in terms of social characteristics. Hafez's poetry can be analyzed based on Van Dijk's ideological square. Because in his poems, on the other hand, he emphasizes the positive points of "us" and the negative points of "the other". And on the other hand, on the contrary, it shows the negative points of "us" and the positive points of "others" as less important. And he does not emphasize them so that he can make his criticism of others to the audience. By examining and analyzing his poems, one can gain knowledge about his ideology and political and social views and those of his co-thinkers. In addition to expressing the moral situation and social anomalies, he points out the bad situation in the society and this situation is pointed out by the rulers such as hypocritical ascetics and Sufis and criticizes them.

Research questions

This research answers the following questions:

1. Has the poet used critical discourse in this sonnet to express the problems of the society and the ideology governing the society?
2. How does the poet use critical discourse analysis and what topics did he express?
3. Are the elements of Van Dijk's ideological square used to form the structure of critical discourse in this sonnet?

2. Literature Review

Some of the poems and prose works that have been analyzed based on Van Dijk's critical discourse analysis approach, in this case the following articles and books can be mentioned:

The article "The aspect of civilization in the debate between Imam Reza (a.s.) and Jathiliq on the subject of prophecy and based on Van Dyck's ideological square" by Zari Ansarinia and Ansieh Khazali,

which deals with the positive features of Imam Reza's (a.s.) speech and the negative features of Jathiliq. "Analysis of the conversation between Prophet Moses (pbuh) and Pharaoh in the shadow of Van Dijk's ideological square" by Masoumeh Rahimi and Ahmad Pashazanos, which examines the discourse of the two and analyzes the positive characteristics of "us" (Pharaoh Moses) and the negative characteristics of "others" (Pharaoh). "Analysis of the discourse of the attributes of nature and state of society in Mehdi's poems of the Akhavan Sales based on Van Dijk's approach" by Halima Mirahamdi and Athar Tejali Ardakani, which examines the critical discourse of the Akhavan Sales, especially in the poetry of Winter. "Analysis of the story of Saadi's conflict from Golestan based on Van Dijk's ideological square" by Behjat Najibi Fini and Zahra Joharchi, which deals with Saadi's critical discourse in the conflict between the rich and the poor & And he talks about the negative characteristics of "others" (the rich) and the positive characteristics of "us" (the poor).

The book "Ideology and Discourse" by Theon E. Van Dijk examines the relationship between discourse and ideology. He talks about the structure of ideologies and examines and analyzes them in society and some examples of texts and discourses. He believes that the use of language and discourse is one of the important social actions that are influenced by ideologies. The book "Critical Discourse Analysis of the American English File Book Using the Van Dijk Model" by Kulthum Yasmi and Ferdous Agha Golzadeh examines examples of texts and images of the American English File Book using the Van Dijk model. The book "Fundamentals of Literary Criticism" by Nasrullah Emami, in addition to the topics of moral criticism, analyzes the sonnet "We do not say bad things and do not want to be unjust / We do not want to wear black clothes and we do not want to be blue" as an example of moral criticism (within two pages).

However, no research has been done on Hafez's poems based on Van Dijk's approach. However, in the article "Critical Analysis of Mystical Discourse in Hafez's Ghazals", Ahmad Zakari has described some of Hafez's ghazals, and he has discussed Hafez's ghazals only based on the approach of Farklaf. In this article, considering Hafez's approach in criticizing moral vices and hypocrisy asceticism and some social evils of the times, the authors try to criticize and analyze one of Hafez's famous sonnets with more reliance on the function of critical discourse

analysis theory based on the approach Van Dijk and present the results of their review

3. Methodology

This research is descriptive-analytical and library; That is, it is written based on the research done in connection with the research problem.

4. Results

Van Dijk speaks of the ideological square in discourse analysis and in his opinion, to discover and examine the ideology in the text, one should pay attention to the four sides of this square which include: magnifying the positive points of "us", minimizing the negative points of "us", magnifying the negative points of "others", minimizing the positive points of "others". In other words, Van Dijk considers the textual-linguistic manifestation of the ideological square in this way and he pays attention to these points in studying texts rhetorical preparations; For example: exaggerating the negative actions of "others" and the positive actions of "ourselves", good interpretation, denial and shortness in expressing our negative actions and the positive actions of others. Choosing words that have a negative or positive value. Development of expression structures that show positive behavioral functions of "self" and negative functions of "others". or convey importance and unimportance to the audience contrary to reality For example, in headlines, news headlines, summaries, as well as constructions related to multiplication in sentence syntax.

Hafez, as a Muslim mystic poet who also has social concerns, He has certain morals and beliefs, which he sometimes presented directly and with an explicit and obvious tone, and sometimes indirectly and implicitly and with an ironic and symbolic tone Therefore, his poetry can be analyzed with different approaches including critical discourse analysis and in different layers In Hafez Zahid's poetry, there are ascetic, ascetic, Sufi, Hakim, Muhtasib, Mufti, etc., whose negative qualities are very prominent, and it is displayed by mentioning cases and examples. These ethics have been criticized and protested by him in some poems and reflected in his personal style; Of course, the literary nature of Hafez's poetry has prevented his poetry from flourishing in the field of Tablighi literature. (Refer to this: Fatuhi, 2013: 371) And therefore, it should be added that the present discussion does not mean that Hafez has an ideological view or expression in most of his poems Or he only criticizes others Rather, it means that some poems - including this sonnet - can be analyzed with this approach. Otherwise,

one of the explicit methods of criticism in Hafez's poetry is self-criticism.

In analyzing the critical discourse of Hafez's poems, it is possible to learn about Hafez's criticisms while describing and introducing the people of his time, and its different classes and activists from the rulers and the condemned. In many of his poems, the focus of his criticism is the trickery, trickery, and glamor that the ruling and prominent social classes do. In the meantime, especially the leaders and people of social and spiritual powers (pious, mystics, jurists, and the rich and powerful) are at the forefront of these critical descriptions.

In short, it was shown how and with what arts Hafez contrasted our (true sages) good, right-oriented and sincere speech, behavior and actions with the bad and disrespectful, hypocritical, irrational, speech, behavior and actions. He jealously placed others and described and described their current, work and sayings and displayed them by mentioning examples and evidences and possibly explained, explained or condemned them. Hafez uses various rhetorical tools to create and display verbal and semantic contrasts and contrasts; especially the artistic use of various verbal and spiritual arrays; He has classified and dramatized these two types of ethics, such as types of proportions, allusions, similes, metaphors, allusions, music, appropriate words and verbs. Hafez's goal in this type of his poems is more than poetic and artistic motivations, moral motivations and treatment of the social pains of the times and artistic struggle with some terrible consequences of the vicious and fraudulent morals of the era (as well as others). In short, the ideology that can be defended in Hafez's poems and thoughts is anti-tyranny, justice-seeking, and the desire to present religion and ethics that are right-oriented, knowledge-oriented, and sincere. These thoughts in this sonnet - and some other poems - are often explained and explained about our group directly and with clear, decisive and clear language and about the negative morals of others with the help of irony, implication, code and metaphor.

References

- Amoli, Ghoraro Al-Hekam, quoted from the Shia Hadith Library (WWW.HADITHLIB.COM)
- Aghagolzadeh, Ferdous, (2014), Descriptive Culture of Discourse and Applied Studies, Scientific Publication, Tehran.
- Emami, Nasrullah, (1999), Basics and Methods of Literary Criticism, 4th edition, Jami publication, Tehran.

- Ansarinia, Zari, Khazali, Ansieh, (2016), "Civilizational issues in the debate between Imam Reza (a.s.) and Jathliq on the subject of prophecy and based on Van Dijk's ideological square", *History of Islamic Culture and Civilization*, No. 26, Spring, pp. 65-90.
- Jarjani, Seyyed Sharif, (B.T.A.) *Ma'jam Al-Tarifaat*, researched by Mohammad Sediq Manshawi, Dar Al-Fadilah, Cairo.
- Hafez Shirazi, Khwaja Shamsuddin Mohammad, (2009), *Diwan Hafez*, 12th edition, Jihoun publication, Tehran.
- Hamidian, Saeed, (2016), *Shrh Shogh*, 6th edition, Qatrah publication, Tehran.
- Khoramshahi, Bahauddin, (2013), *Hafeznameh*, volume one, 21st edition, Scientific and Cultural Publication, Tehran.
- Khansari, Mohammad, (1997), *Dictionary of Logical Terms*, Farhang Iran Foundation, Tehran.
- Desp, Seyyed Ali, Agha Golzadeh, Ferdous, Qobadi, Hossein Ali, (2008), "Analysis of the dominant discourse in Simin Daneshvar's *Su va Shoon* novel", *Literary Review*, No. 6, Summer, pp. 149-183.
- Dehkhoda, Ali Akbar, (2011), *Dehkhoda's middle culture*, by Gholamreza Sotoudeh, Iraj Mehraki and Akram Soltani, second volume, second edition, Tehran University Press, Tehran.
- Rahimi, Masoumeh, Pashazanos, Ahmad, (2018), "Analysis of the conversation between Prophet Moses (pbuh) and Pharaoh in the shadow of Van Dijk's ideological square", *Qur'an Linguistic Researches*, No. 16, Autumn and Winter, pp. 21-36.
- Shamisa, Siros, (1995), *poetry stylistics*, 9th edition, Ferdous publication, Tehran.
- Shamisa, Siros, (2001), *Ghazal in Persian poetry: from the beginning to today*, 6th edition, Ferdous Publications, Tehran.
- Ghiyathian, Maryam Al-Sadat, Agha Golzadeh, Ferdous, (2016), "Dominant Approaches in Critical Discourse Analysis", *Language and Linguistics*, No. 5, Spring and Summer, pp. 39-54.
- Ghiathian, Maryam Sadat, (2006), "The representation of us and them, the image of white people and Muslims in Western publication after September 11, 2001", *Media*, No. 4, pp. 213-205.
- Fotuhi, Mahmoud, (2014), *Stylology of theories, approaches and methods*, Sokhan Publications, Tehran.
- Kasai, Alireza, Rahimian, Jalal, (2013), "Review of Islamic Thought Book 1 from the perspective of critical discourse analysis", *Shiraz University Religious Thought Quarterly*, No. 2, Summer, pp. 131-153.

- Mortazavi, Manochehri, (2015), Hafez school, first volume, sixth edition, second edition, Tos publication, Tehran.
- Moin, Mohammad, (1990), Hafez Shirinsakhn, first volume, Moein publication, Tehran.
- McDonnell, Dayan, (2008), An Introduction to Discourse Theories, translated by Hossein Ali Nowzari, Discourse Culture Publication, Tehran.
- Mirahmadi, Halimah, Tejali Ardakani, Athar, (2016), "Analysis of the Discourse of the Characteristics of Nature and Social Conditions in the Poems of Mehdi Akhwan Al-Talati based on Van Dijk's Approach", *Literary Research*, No. 57, Paizi, pp. 29-62.
- Milady, Farishte, Faqih Malik Marzban, Nasreen, (2013), critical analysis of Jami's Ghazliat discourse, Master's thesis, Al-Zahra University.
- Najibi Fini, Behjat, Joharchi, Zahra, (2016), "Analysis of the story of Jadal Saadi from Golestan based on Van Dijk's ideological square", *Ferdowsi International Conference on Orientalism and Persian Culture and Literature*, first session, pp. 1-15.
- Van dike, Theon E., (2014), *Ideology and Discourse*, translated by Mohsen Nakobakht, Siahroud Publication, Tehran.
- Yasmi, Kulthum, Agha Golzadeh, Ferdous, (2015), "Critical Discourse Analysis of the American English File Book Using the Van Dijke Model", *Culture-Communication Studies*, No. 34, Summer, pp. 191-215.
- Yarmohammadi, Lotfollah, (2013), popular and critical discourse analysis, second edition, Hermes publication, Tehran.
- Yarmohammadi, Lotfollah, (2016), *Discourse Confrontational Analysis*, Hermes Publication, Tehran

فصلنامه

سال ۲۱، شماره ۸۵، پاییز ۱۴۰۳، ص ۳۵-۶۶

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.21.85.35>

تحلیل گفتمانی شعر حافظ براساس مربع ایدئولوژیک ون دایک (تحلیل موردی غزل با مطلع «ما نگوئیم بد و میل به ناحق نکنیم»)

دکتر رضا روحانی^۱؛ المیرا تسلیمی^۲*

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۲/۳۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۸/۱۰

چکیده

در این مقاله غزلی مشهور از حافظ براساس مربع ایدئولوژیک ون دایک (زبان‌شناس و استاد تحلیل گفتمان) به اجمال بررسی می‌شود و بر اساس برخی عوامل گفتمان‌مدار مورد تحلیل و تفسیر صوری و محتوایی قرار می‌گیرد و تحلیل می‌شود که چگونه حافظ در ضمن غزلی به صورت تقابلی ویژگی‌های مثبت «ما» (حافظ، عارفان) را برجسته کرده، و به طور ضمنی ویژگی‌های منفی «دیگران» (طبقات حاکم و مطرح جامعه) را تشخیص بخشیده، و صفات منفی «خود» و ویژگی‌های مثبت «دیگران» را کم اهمیت جلوه داده است؛ چهار رکنی که از محورهای اساسی نظریه ون دایک در تحلیل متون و گفتارهاست. هدف اصلی این پژوهش، شناخت بیشتر و مصداقی دیدگاه‌های اخلاقی-اجتماعی حافظ و روزگار او از لابه‌لای اشعار است که کم و بیش از دید نظریه تحلیل گفتمان انتقادی قابل ارزیابی است.

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی (کیفی) است و داده‌های آن با استفاده از شیوه کتابخانه‌ای انجام شده است؛ از جمله نتایج پژوهش این است که با معرفی شیوه‌ها و شگردهای زبانی و بلاغی حافظ در بیان مسائل اخلاقی و انتقادی، دغدغه‌های بزرگ انسانی و اجتماعی او معرفی شود که با رویکردی اصلاحی، دین مدار و حق‌محور انجام می‌گیرد. حافظ در این راه با استفاده از بیان مستقیم و غیرمستقیم و به‌کارگیری واژگان و نحو و شگردهای بلاغی مناسب

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان

ORCID ID: 0000-0003-0157-9707

r.ruhani@kashanu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان - نویسنده مسئول

ORCID ID: 0000-0002-5408-257X

el.taslimi@gmail.com

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

بویژه به کارگیری هنرمندانه تقابلها و تضادها و انواع کنایات و تناسبات لفظی و معنایی، گفتمان انتقادی خود را شکل داده است. او با برجسته کردن ویژگیهای مثبت ما مثل دوری از بدگویی و بداندیشی و دوری از ناحق و امثال آن از ویژگیهای منفی دیگران مثل بد گفتن و بد شنیدن، بد اندیشیدن و عیبگویی و تهمت زدن، و اهل ریا و غرور بودن انتقاد کرده است.

کلیدواژه‌ها: تحلیل شعر حافظ، تحلیل گفتمان انتقادی شعر حافظ، نظریه ون‌دایک و شعر حافظ، مربع ایدئولوژیک در شعر حافظ.

مقدمه

شاهکارهای ادبی، حاوی لایه‌های پنهان و عمیقی است که ادیبان (نویسندگان و شاعران) غالباً نمی‌توانند و یا نمی‌خواهند حقایق موردنظر خود را بصراحت به مخاطب خود منتقل کنند؛ از این رو، مخاطبان جدی آثار ادبی بویژه منتقدان می‌کوشند که با تحلیل متون و برجسته کردن عوامل و اجزای صوری و معنوی هر اثر، شیوه‌ها و مضامینی را که در ظاهر دیده نمی‌شود برای عموم مخاطبان کشف و بیان کنند. غالباً در آثار ادبی برجسته، که جمع صورت زیبا با معنای عمیق و مهم صورت می‌گیرد، هدف از خلق اثر ادبی، علاوه بر ایجاد بهجت یا لذت هنری، ارتقای سطح دانش و اخلاق عمومی هم مورد توجه است. یکی از راه‌های کشف لایه‌های متعدد متن و نیز اغراض و معانی پنهان آن، بررسی متن از راه تحلیل گفتمان است.

نورمن فرکلاف یکی از بزرگترین نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان است که تحلیل گفتمان اعتقادی را در سه سطح توصیف، تبیین و تفسیر بررسی می‌کند. او تحلیل گفتمان را در کنار روشی می‌داند که در بررسی تغییرات اجتماعی و فرهنگی علیه استثمار و سلطه به کار گرفته می‌شود و بر این باور است که زبان توسط نظام دانش و باورها ساخته می‌شود (آقا گل‌زاده، غیثیان، ۱۳۸۶: ۴۰ و ۴۱). از دید گفتمان‌مدار با تمرکز بر «نکات مثبت ما» و «نکات منفی آنها» و کوچک شمردن بدیهای ما و بزرگ کردن بدیهای دیگران، می‌توان در فکر افراد نفوذ کرد و اندک اندک در آن تغییراتی به وجود آورد (کسائی، رحیمیان، ۱۳۹۳: ۱۳۲). ون‌دایک این چهار مؤلفه را چهار ضلع مربع برمی‌شمرد و آن را مربع ایدئولوژیک ون‌دایک می‌نامد. او در آثارش به تفصیل نشان

می دهد که چگونه ایدئولوژیکها بر گفتار و نوشتار روزانه تأثیر می گذارند و گفتمان در بازتولید ایدئولوژی در اجتماع چه نقشی دارد (یاسمی، آقا گل زاده، ۱۳۹۵: ۱۹۷).

حافظ شیرازی، که از بزرگترین سخنگویان مافی الضمیر ایرانیان مسلمان و حقیقت جوست در هر دو بخش صوری و معنایی اشعار خود و بویژه در چگونگی ارائه مضمونها و معانی مورد نظر، شگفتی آفریده است. شعر او دارای لایه های عمیق تفسیری است و به همین دلیل از صورت و معنای شعر وی براحتی نمی توان گذشت. تحلیلگر نیز با شکافتن اجزای مختلف شعر به عمق معانی آن دست می یابد و مخاطبان خود را در درک و لذت خود شریک می کند.

اوضاع اجتماعی و سیاسی عصر حافظ در انتخاب شیوه های بیانی او بسیار مؤثر بود. در قرون هفت و هشت با حمله مغول و اوضاع خفقانی که ایجاد شده بود، مضمونهای انتقادی بصراحت قابل بیان نبود. به نظر برخی محققان در آن عصر بجز قتل و غارت و ویرانی در سرزمینها، تخریب تمدن اسلامی، علوم، ادبیات عربی و فارسی اتفاقی رخ نداده است و هرچه اتفاق افتاده باعث تخریب ایران و ایرانی شده است (معین، ۱۳۶۹/ ۱: ۳۹)؛ بنابراین شاعر بیشتر از شیوه های بیان غیرمستقیم (مثل کنایه، طنز، تمثیل بیان غیر صریح و انشایی) استفاده می کند و مسائل اجتماعی، سیاسی و فلسفی را به شیوه کنایی و رندانه طرح می کند. از طرفی دیگر و طبق عقیده برخی از اهل نظر، علت رواج اشعار صوفیانه، عرفانی و حکمی در این دوره ها نیز گسترش ستم و بیدادهای حاکمان و امیران است. در واقع برخی برای فرار از اوضاع آشفته به درون پناه می برند و با رسیدن به آرامش درونی، اغتشاش دنیای بیرون را حل می کنند (معین، ۱۳۶۹/ ۱: ۶۹).

حافظ نیز با استفاده از انواع شگردها از جمله بهره گیری از زبان طنز، ایهام و انواع استعاره از اوضاع حاکم بر جامعه خود انتقاد، و مخاطبان را از غفلت و گمراهی رها می کند و همین مسئله به غنای سخن وی می افزاید؛ بنابراین کلام و بیان حافظ این امکان را دارد که با روشهای مختلف از جمله روش و رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی مورد تطبیق و بررسی و تحلیل قرار گیرد. تحلیل گفتمان انتقادی شاخه ای در علم زبانشناسی است که به زبان هویتی اجتماعی می دهد و آن را از دید ویژگیهای اجتماعی بررسی می کند. شعر حافظ را می توان بر اساس مربع ایدئولوژیک ون دایک^۱ بررسی و

تفسیری تازه کرد؛ چرا که او در اشعار خود از یک سو بر نکات مثبت «ما» و نکات منفی «دیگری» تأکید می‌کند و از سوی دیگر و در مقابل، نکات منفی «ما» و نکات مثبت «دیگران» را کم اهمیت جلوه می‌دهد و بر آنها تأکید نمی‌کند تا بتواند انتقاد خود را از دیگران به گوش مخاطبان برساند. با بررسی و تحلیل اشعار او می‌توان به ایدئولوژی و دیدگاه سیاسی-اجتماعی او و همفکرانش دست پیدا کرد. او ضمن بیان اوضاع اخلاقی و ناهنجاریهای اجتماعی به اوضاع نابسامان حاکم بر جامعه اشاره می‌کند و آنها را به نقد می‌کشد که توسط ارباب قدرت از جمله زاهدان ریاکار، مفتیان و صوفیان اعمال شده است.

پیشینه پژوهش

برخی از آثار منظوم و منثور براساس رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک مورد بررسی قرار گرفته است که در این زمینه از جمله می‌توان به این مقاله‌ها و کتابها اشاره کرد:

مقالات: مقاله «جلوه تمدنی در مناظره امام رضا (ع) و جاثلیق در موضوع نبوت و بر مبنای مربع ایدئولوژیک ون دایک» (۱۳۹۶) از زری انصاری‌نیا و انسیه خزعلی که به بیان ویژگیهای مثبت گفتمان امام رضا (ع) و ویژگیهای منفی جاثلیق می‌پردازد. «تحلیل گفتگوی حضرت موسی (ع) و فرعون در سایه مربع ایدئولوژیک ون دایک» از معصومه رحیمی و احمد پاشازانوس که گفتمان آن دو را بررسی و ویژگیهای مثبت «ما» (حضرت موسی ع) و ویژگیهای منفی «دیگران» (فرعون) را تحلیل می‌کند. «تحلیل گفتمان اوصاف طبیعت و احوال اجتماع در اشعار مهدی اخوان ثالث براساس رویکرد ون دایک» از حلیمه میراحمدی و اطهر تجلی اردکانی که به بررسی گفتمان انتقادی اخوان ثالث بویژه در شعر زمستان می‌پردازد. «تحلیل حکایت جدال سعدی از گلستان بر اساس مربع ایدئولوژیک ون دایک» از بهجت نجیبی فینی و زهرا جوهرچی که به گفتمان انتقادی سعدی در جدال بین فقیر و غنی می‌پردازد و از ویژگیهای منفی «دیگران» (ثروتمندان) و ویژگیهای مثبت «ما» (فقیران) سخن می‌گوید.

کتاب: کتاب «ایدئولوژی و گفتمان» (۱۳۹۴) از تئون ای. ون دایک به بررسی ارتباط گفتمان و ایدئولوژی می‌پردازد. او از ساختار ایدئولوژیها سخن می‌گوید و آنها را در

جامعه و چند نمونه از متون و گفتمانها بررسی و تحلیل می‌کند. او معتقد است که کاربرد زبان و گفتمان از کردارهای اجتماعی مهمی است که از ایدئولوژیها تأثیر می‌پذیرند. کتاب «تحلیل گفتمان انتقادی کتاب امریکن انگلیش فایل با استفاده از مدل ون‌دایک» از کلثوم یاسمی و فردوس آقا گل‌زاده به بررسی نمونه‌هایی از متون و تصاویر کتاب امریکن اینگلیش فایل با استفاده از الگوی ون‌دایک می‌پردازد. کتاب «مبانی نقد ادبی» از نصرالله امامی نیز ضمن مباحث نقد اخلاقی، غزل «ما نگویم بد و میل به ناحق نکنیم/ جامه کس سیه و دق خود ازرق نکنیم» را به عنوان نمونه نقد اخلاقی به اجمال (در حد دو صفحه) تحلیل می‌کند.

با این همه تا کنون پژوهشی درباره اشعار حافظ براساس رویکرد ون‌دایک به صورت اختصاصی انجام نشده است، هرچند احمد ذاکری در مقاله «تحلیل انتقادی گفتمان عرفانی در غزلهای حافظ» به شرح چند غزل از حافظ پرداخته و غزلهای حافظ را فقط بر اساس رویکرد فرکلاف پرداخته است. نگارندگان در این نوشتار با توجه به رویکرد حافظ در انتقاد از رذایل اخلاقی و زهد ریایی و برخی آفات اجتماعی روزگار، کوشش می‌کنند که به نقد و تحلیل یکی از غزلیات مشهور حافظ با تکیه بیشتر بر کارکرد نظریه تحلیل گفتمان انتقادی بر اساس رویکرد ون‌دایک بپردازند و نتایج بررسی خود را عرضه کنند.

تحلیل گفتمان انتقادی

تعاریف متعددی از گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی ارائه شده است که در این بخش به برخی از آنها اشاره می‌شود. تحلیل گفتمان، مطالعاتی بین رشته‌ای است که از اواسط دهه ۱۹۶۰ توسط محققان زبان‌شناس و علوم اجتماعی به مثابه یک نظریه و هم‌روش مقبول شد. تحلیل گفتمان به توصیف، تفسیر و تبیین گفتمانها و بیان مبانی و راهبردهای علم زبان‌شناسی و علوم اجتماعی می‌پردازد. هدف تحلیل گفتمان در سطح توصیفی، بیان چگونگی شکل‌گیری متن در درون بافت موقعیت اجتماعی-فرهنگی است (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۴: ۵۷).

فرکلاف، زبان و گفتمان متن را کرداری اجتماعی می‌داند که گاهی با جامعه تعامل دارد و بخشی از جامعه است؛ در واقع پدیده‌های زبان‌شناختی، اجتماعی است و این به معنای این است که هر کجا مردم زبان را به کار گیرند، تحت تأثیر جامعه و شرایط

حاکم بر آنند و آنها زبان را بر اساس قراردادهای اجتماعی به کار می‌گیرند. او نقش زبان را در قدرت پنهان در گفتمان به وسیله تحلیل گفتمان بررسی و آشکار می‌کند. ون‌دایک در این زمینه نزدیکترین تفکر را به نظریات فرکلاف دارد؛ ولی قصد تحلیل گفتمان انتقادی، مطالعه کلام و متون است و جهان‌بینی و روابط قدرت پنهان را برای همه عیان می‌کند (آقا گل‌زاده، غیاثیان، ۱۳۸۶: ۴۱).

از دیدگاه ون‌دایک «اهمیت تحلیل گفتمان نظری و کاربردی عالمانه نتایج آن در تعدیل روابط قدرت در ارکان جامعه، هدایت تحولات سیاسی و اجتماعی، سازماندهی مناسب وسایل ارتباط جمعی بویژه در ریشه کن کردن استضعاف، تبعیض و تعصب و همچنین تاثیر آن در آموزش و پرورش و تنویر افکار عمومی معلوم می‌گردد» (یارمحمدی، ۱۳۹۳: ۱۶۱).

ون‌دایک در تحلیل گفتمان از مربع ایدئولوژیک سخن می‌گوید. به نظر وی برای کشف و بررسی ایدئولوژی در متن باید به چهار ضلع این مربع توجه کرد که عبارت است از: بزرگ شمردن نکات مثبت «ما»، کوچک شمردن نکات منفی «ما»، بزرگ کردن نکات منفی «دیگران»، کوچک کردن نکات مثبت «دیگران»؛ به عبارت دیگر ون‌دایک، تظاهرات متنی - زبانی مربع ایدئولوژیک را به این صورت می‌داند و در تحیل متون به این نکات توجه می‌کند: تمهیدات بلاغی مثل اغراق در عملکردهای منفی «دیگری» و عملکردهای مثبت «خودی»، حسن تعبیر، تکذیب و کوتاهی در بیان عملکردهای منفی ما و عملکردهای مثبت دیگران. گزینش واژگانی که بار ارزشی منفی یا مثبت دارد. تدوین ساختارهای بیانی که عملکردهای رفتاری «خودی» را مثبت و عملکردهای «دیگری» را منفی نشان دهد یا اهمیت و کم اهمیتی را خلاف امر واقع به مخاطب منتقل کند؛ مثلاً در تیتورها، عنوان اخبار، خلاصه‌ها و همچنین ساختارهای مربوط به تعدی در نحو جمله (Dijk, 1993: 265). ایدئولوژیها به مثابه تعبیر و تفسیر چارچوبهایی هستند که یک سلسله طرز نگرشها و جهان‌بینی‌ها را درباره دیگر عناصر در جامعه نوین ساماندهی می‌کنند (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۲: ۳۶ و ۳۷).

برخی معتقدند که وظیفه اصلی تحلیلگر: مشخص کردن صورتهای زبانی و مقدار تأثیر آنها در ایجاد و تثبیت روابط سلطه است (غیاثیان، آقاگل‌زاده، ۱۳۸۶: ۵۲). از آنجا که طبق برخی تعاریف، «ایدئولوژی، نظامی از عقاید است که تلقی کلی از زندگی و

«زاویه دید» را شکل می‌دهد» (فتوحی، ۱۳۹۳: ۳۵۴، به نقل از سیمپسون)؛ «بر همه جنبه‌های زبان تأثیر می‌گذارد؛ عقاید را بازتولید می‌کند و براساس آن به گروه‌بندی نیروهای اجتماعی... می‌پردازد» (همان: ۳۵۴). بازتاب ایدئولوژی در عناصر زبان در همه سطوح آن از نظام آوایی گرفته تا واژگان و ساختهای نحوی و عناصر بلاغی قابل بررسی است. سبک‌شناس یا مفسر ادبی بر مبنای سرنخها و اشارات در متن و نیز با استفاده از متون دیگر که در حکم ساختارهای درونی شده ایدئولوژیک هستند به تعبیرهای منسجم از متن دست می‌یابد (همان: ۳۵۴ و نیز به نقل از فرکلاف؛ درباره ایدئولوژی در لایه واژگانی، نحوی، و بلاغی، ر.ک. همو: ۳۵۵-۳۶۲).

بررسی گفتمانی شعر حافظ بر اساس الگوی ون دایک

به گمان ما شعر حافظ را با رویکردهای مختلف و از جمله روش یا رویکرد مربع ایدئولوژیک ون دایک می‌توان بررسی و تحلیل کرد؛ چراکه «حافظ، شاعری سیاسی و مبارز هم هست و با زبان ایهام و طنز به مسائل حاد اجتماعی دوره خود پرداخته و با نوع شاهان متظاهر و زاهدان ریایی و صوفیان دروغین به مبارزه‌ای جانانه مشغول بوده است» (شمیسا، ۱۳۷۴: ۲۴۳). ایدئولوژیها نه تنها بر آنچه می‌گوییم، بلکه بر چگونگی گفتن ما تأثیر می‌گذارند (ون دایک، ۱۳۹۴، ۱۱۹) و چنانکه آوردیم در سطوح مختلف سبک و کلام (نظامهای آوایی، نحوی و بلاغی) نمود می‌یابد. از دیدگاه فرکلاف ساختارها و رخدادهای کلامی اساساً ماهیتی گفتمانی و ایدئولوژیک دارند (فتوحی، ۱۳۹۳: ۳۴۵). البته «ایدئولوژیها در متون به دو صورت صریح و ضمنی بازتاب می‌یابند... تراکم عناصر ایدئولوژیک در تولید متن یا در تفسیر آن، نشان از تعلق متن به یک گروه اجتماعی یا گفتمان خاص دارد» (همان، ۱۳۹۳: ۳۵۰). حافظ به عنوان شاعر عارف مسلمان که دغدغه‌های اجتماعی هم دارد، دارای اخلاقیات و عقاید خاصی است که گاه آنها را مستقیم و با لحن صریح و آشکار و گاه غیرمستقیم و ضمنی و با لحنی کنایی و نمادی ارائه کرده است؛ از این رو شعرش می‌تواند با رویکردهای مختلف از جمله تحلیل گفتمان انتقادی و در لایه‌های مختلف بررسی شود. در شعر حافظ، زاهد، عابد، صوفی، حاکم، محتسب، مفتی و... دیگرانی هستند که صفات منفی آنها بسیار برجسته شده، و با ذکر موارد و مثالها و مصداقها به نمایش گذاشته شده است. این اخلاقیات در برخی اشعار مورد انتقاد و اعتراض او قرار گرفته و در سبک شخصی او

بازتاب یافته است. البته ادبیت شعر حافظ مانع از فروغلتیدن شعر او در دایره ادبیات تبلیغی شده است (در این باره ر.ک: همان، ۱۳۹۳: ۳۷۱) و از این رو باید اضافه کرد که بحث حاضر به این معنی نیست که حافظ در غالب اشعار خود نگاه یا بیانی ایدئولوژیک دارد و یا فقط به نقد دیگران می‌پردازد؛ بلکه به این معنی است که برخی اشعار - و از جمله این غزل - را می‌توان با این رویکرد تحلیل کرد و گرنه یکی از شیوه‌های صریح انتقاد در شعر حافظ، شیوه خودانتقادی است در ابیاتی مانند

می‌خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب چون نیک بنگری همه تزویر می‌کنند
(حافظ، ۱۳۸۸: ۲۰۰)

نیست امید صلاحی ز فساد حافظ چون که تقدیر چنین است چه تدبیر کنم
(همان: ۳۴۹)

گر مسلمانی از این است که حافظ دارد وای اگر از پس امروز بود فردایی
(همان: ۴۹۴)

تحلیل گفتمانی و موردی غزلی از حافظ با مطلع «ما نگویم بد و میل به ناحق نکنیم»
متن غزل:

ما نگویم بد و میل به ناحق نکنیم	جامه کس سیه و دلخ خود ازرق نکنیم
عیب درویش و توانگر به کم و بیش بد است	کار بد مصلحت آن است که مطلق نکنیم
رقم مغلطه بر دفتر دانش نزنیم	سر حق بر ورق شعبده ملحق نکنیم
شاه اگر جرعه رندان نه به حرمت نوشد	التفاتش به می صاف مروق نکنیم
خوش برانیم جهان در نظر راهروان	فکر اسب سیه و زین مغرق نکنیم
گر بدی گفت حسودی و رفیقی رنجید	گو تو خوش باش که ما گوش به احمق نکنیم
حافظ ار خصم خطا گفت نگیریم بر او	ور به حق گفت جدل با سخن حق نکنیم

(حافظ، ۱۳۸۸: ۳۸۱)

غزل مورد بررسی با بیان ساده، صمیمی، قاطع، تقابلی و انتقادی خود این امکان را دارد که به عنوان نمونه، هم با الگوهای سنتی و هم الگوهای جدید تحلیل متن و محتوا مورد بررسی و تطبیق و تفسیر قرار گیرد. شاید این غزل به دوران میانسالی حافظ مربوط باشد. این اشعار بیانگر مشرب رفتاری و اخلاق عملی او می‌تواند به حساب آید که با تفکر و منش عرفانی و منش او در انتقاد از غدر اهل روزگار و مخالفتش با ریاکاران و ظاهرپرستان و مسندپرستان عصر مهابیتی ندارد. شاعر در این

سروده می‌کوشد بیزاری خود را از مجموعه کاستی‌ها و ابتذالهای اخلاقی زمانه خویش منعکس کند؛ تلاشی که نشاندهنده انحطاط اخلاقی و فرهنگی عصر اوست (امامی، ۱۳۷۸: ۱۲۴).

تحلیل و بررسی اشعار حافظ و از جمله تحلیل گفتمان انتقادی اشعار او در یک مقال مجال بیان ندارد؛ چرا که این موضوع به اعتبار زیادی بسامد غزلیات و عمق و تفسیرپذیری اشعار او می‌تواند زوایا و ابعاد مختلفی داشته باشد؛ لذا در این مقال به تنگنای مجال این غزل مشهور بر اساس الگوی تحلیلی ون دایک در کنار برخی الگوهای دیگر تحلیل محتوا (توصیف، تفسیر و تبیین) در چندین عنوان مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱. ویژگیهای مثبت ما

حافظ در این غزل ضمن یک دسته‌بندی و مقوله‌بندی به دو روش و با دو رویکرد (صریح و غیر صریح) از ویژگیهای مثبت ما (گروه و طبقه همفکران خود) و از ویژگیهای منفی دیگران (گروه و طبقه مخالفان فکری و عملی خود) سخن گفته و آن ویژگی‌ها را برجسته کرده است. او با برگزیدن گفتمان انتقادی خلاف، هر قول و صفت و عملی را که از گروه «ما» سلب کرده، جزء ویژگیهای مثبت ما دانسته و در مقابل، داشتن آن رفتار و گفتار و اعمال (صفات) را به گروه غیر ما (دیگری) انتساب داده و با برجسته کردن این دو نوع ویژگیها از گروه دیگران انتقاد کرده و رفتار و گفتار و پندار آنان را غیرمستقیم نکوهیده است؛ یعنی در این سروده با نوعی قطب‌بندی بر نکات مثبت ما (اهل طریقت حقیقی و خالصانه) تصریح و تأکید شده و در مقابل نکات منفی دیگران (اهل ریا و تظاهر و ظلم) به صورت تقابلی و غالباً به اشاره و کنایه و به قصد انتقاد یا معرفی به نمایش درآمده است.

۱-۱ نیکی کردن و میل به حق

ما نگوئیم بد و میل به ناحق نکنیم جامه کس سیه و دلق خود ازرق نکنیم
(حافظ، ۱۳۸۸: ۳۸۱)

حافظ در بیت اول، یعنی از آغاز غزل با صراحت و قاطعیت از اخلاق و رفتار و

گفتار و حتی نیت مثبت ما (گروه همفکر و موافق) سخن گفته و با یک دسته‌بندی ضمنی، دیگران (گروه رقیب و مخالف) را فاقد این ویژگیهای مثبت دانسته و از آنان انتقاد کرده و با این قطبی‌سازی و ضمن نقل یک شاهد مثال از گروه ما، ویژگی منفی گروه مقابل (دیگران) را مورد نقد ضمنی قرار داده است. در تحلیل صورتهای گفتمانی، آرایش و چینش جمله‌های آغازین و انجامین از اهمیت بیشتری برخوردار است و کارکردهای ایدئولوژیکی بیشتری دارد (رک: ون‌دایک، ۱۳۹۴، ۷۷).

از ویژگیهای مثبتی که برای «ما» در این غزل شرح و توصیف شده و به نمایش آمده بدی نکردن و بلکه بدی نگفتن است که این موضوع در سلوک اخلاقی-عرفانی از اهمیت بسیاری برخوردار است. حافظ در دیگر اشعارش نیز به این موضوع (ترک نظری و عملی و گفتاری بدیها و عیبجوییها) اشاره‌های مستقیم و غیرمستقیمی داشته، و حتی گاه راهکار را نیز نشان داده است:

به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات بخواست جام می و گفت عیب پوشیدن
(حافظ، ۱۳۸۸: ۳۹۶)

دیده‌بدبین بپوشان ای کریم عیب‌پوش زین دلیرها که من در کنج خلوت می‌کنم
(همان: ۳۵۴)

حافظ در اینجا به کنایه می‌گوید که گفتار و عمل و نیت ما با دیگران (مخالفان ما) متفاوت و بلکه در تضاد است. ما از گفتار بد (بدگویی)، میل به بدی (میل به ناحق) و پندار و رفتار ناپسند (گمان بد و اتهام به دیگری و در نتیجه تزکیه و تکریم خود و ریاورزی) به دور هستیم؛ به تعبیر دیگر به‌طور ضمنی به تبیین و تعلیل رفتار دو گروه می‌پردازد: ما - برخلاف دیگران - اهل غرور، ادعا و خودبزرگ‌بینی نیستیم؛ زیرا وقتی کسی خود را بهتر از دیگران بداند، شاید به خود اجازه بدهد که درباره دیگران بدگمان باشد و با گفتار و یا رفتاری ظالمانه و غرورآمیز مشغول اتهام‌زنی به دیگران شود و احیاناً بخواهد خود را صوفی صافی و درستکار معرفی کند.

اگر بخواهیم ایدئولوژی حاکم در بیت را با برخی سطوح و لایه‌های مختلف سبک و کلام (نظامهای آوایی، واژگانی، نحوی و بلاغی)، که در نظریه تحلیل گفتمان مورد تأکید سبک‌شناسان است، بررسی اجمالی کنیم، به این موارد می‌توان اشاره کرد:

بخش آوایی

شاعر با انتخاب موسیقی بیرونی و درونی مناسب در این غزل بویژه انتخاب وزن ضربی

مناسب (وزن فاعلاتن فعلاتن فعلتن فع لن) و ردیف صریح «نکنیم» و تکرار آن و نیز حذف (فعل) و ایجاد مکث در لحن کلام بر قاطعیت و صراحت مواضع فکری- رفتاری خود تأکید کرده است. این موسیقی و لحن تأکیدی تا انتهای غزل ادامه دارد و موجب تأکیدسازی یا تأکیدزدایی در ویژگیهای ما و دیگران شده است.

بخش واژگانی

حافظ با انتخاب واژه، عبارات، ترکیبات اسمی و فعلی مناسب و آشکار «ما، بد نگفتن، میل به ناحق نکردن، جامه سیه نکردن، دلق ازرق نکردن، نگوئیم، نکنیم» به طور صریح و مستقیم، گروه ما را توصیف کرده، و از گروه دیگران به صورت غیرمستقیم انتقاد کرده و این ترتیب و ویژگی در قالب ابیات این غزل رعایت شده است.

بخش دستوری

بررسی ابیات این غزل در لایه دستوری (بررسی ساختار صرف و نحو) نیز لازم است؛ چراکه «ایدئولوژی خود را بر روابط نحوی کلمات تحمیل، می کند و نوع خاصی از گرامر را نیز بر می گزیند؛ البته این تحمیل صریح و آشکار نیست» (فتوحی، ۱۳۹۳: ۳۵۸، به نقل از هاینس). در بیت نخست استفاده از فعل «نگوئیم» بعد از «ما»، آوردن صفت «بد» (در جایگاه مفعول) بعد از فعل و استفاده از جمله های کوتاه و ساده (چهار جمله و چهار فعل در یک بیت) تأکید و شتاب سخن را بیشتر کرده است. صفت «بد» و «ناحق» به جای موصوف به کار رفته و فعل نیز در جمله اول از مصراع دوم حذف شده است؛ با این بیان، صفات ما و دیگران (به طور ضمنی) مؤکد شده است. در عبارت «جامه کس را سیه کردن» که در تقابل با مفهوم «ازرق کردن دلق خود» آمده است، تأکید شاعر بر بیان صفات منفی دیگران مشاهده می شود. ازرق کردن به ریاکاری زاهدان اشاره دارد؛ زیرا آنها ظاهراً عابدند و در باطن کار دیگر می کنند؛ بنابراین شاعر، شیوه ما را برخلاف زاهدان ریاکار و عیبجو دانسته است؛ چراکه حافظ در جایی دیگر از قول پیر میکده به لزوم ستار بودن و عیب پوشی اشاره می کند و راه نجات انسان را در همین نکته می داند:

به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات بخواست جام می و گفت راز پوشیدن
(حافظ، ۱۳۸۸: ۳۹۶)

و از این رو، بد گفتن و میل به بدی داشتن را در مرام ما (اهل طریقت) نمی داند.

بخش بلاغی

استفاده از بیان بلاغی نیز از شگردهای بیان ایدئولوژیک است که قابل تحلیل است. زمانی که نویسنده ایدئولوژیست بخواهد اطلاعاتی را که برای «گروه خودی» ناخوشایند است بی‌اهمیت جلوه دهد و بر اوصاف منفی «گروه رقیب» تأکید کند به شگردهای بلاغی دست می‌یازد و صناعاتی مانند مبالغه، بزرگنمایی، تخفیف، حسن تعبیر، تکرار، طنز، کنایه و تهکم را به خدمت می‌گیرد. صناعات معنوی مانند اغراق، کنایه و استعاره با الگوهای ایدئولوژیک و اعتقادات اجتماعی رابطه نزدیکی دارد. کنایه، استعاره‌های تهکمی و عنادیه تخفیف و طنز ابزارهای بلاغی مقتدری برای تحقیر مخالف هستند (فتوحی، ۱۳۹۳: ۳۶۰ و ۳۶۱، نیز ر.ک: ون دایک، ۱۳۹۴: ۸۲-۸۱).

در این بیت نیز شاعر به کمک ایجاز و اختصار، کلام خود را مؤکد و مؤثر کرده است. استفاده از چهار جمله کوتاه در یک بیت نشان صنعت ایجاز است. میان واژه‌های بد و ناحق و سیه و ازرق تناسب تضاد وجود دارد. جامه کس را سیه کردن (کنایه از نسبت بد و ناروا به دیگری دادن و تهمت زدن) و دلخ خود ازرق کردن کنایه از منتسب کردن خود به زی و طریق صوفیان (و کسب آبروی ریایی) از این راه است. حافظ با اهل قشر و صوفیان ریاکار در نبرد همیشگی است و از این کارشان نفرت دارد (مرتضوی، ۱۳۹۵: ۸/ ۴۲۵). در انتخاب صفت «ازرق» برای «دلق» هم ایهامی به واژه «زرق» و مفهوم آن (ریا و مکر و تفاق) وجود دارد (دهخدا، ذیل واژه). توصیه ضمنی و بالکنایه حافظ به مخاطبان این است که میل به ناحق را در درون خود از بین ببرید تا بدی نکنید و بد نگویید؛ زیرا خاستگاه روانی مشکلات یا خوبیها در میل و خواهشهای نفسانی است، و بعد از این مرحله است که در عمل و گفتار شخص (دیگران) ظهور می‌کند. حافظ با این تمهیدات بلاغی، تکرار برخی اجزای جمله و مفاهیم مترادف و نزدیک به هم با انتخاب بیان کنایی و نقد ضمنی از اخلاق و رفتار دیگران تأثیر اخلاقی، ترغیبی و انتقادی شعر خود را بیشتر کرده است. بویژه اینکه بیان تلویحی و کنایی بلاغت بیشتری دارد (الکنایه ابلغ من التصریح).

۱-۲ خوبی کردن و اهل عیبجویی نبودن

عیب درویش و توانگر به کم و بیش بدست کار بد مصلحت آنست که مطلق نکنیم
در بیت دوم، ویژگی مثبت ما را دوری از همه انواع بدی (گفتاری، فکری و رفتاری)

می‌داند و با تکرار دوباره بر همین مضمون در مصراع دوم سخن خود را مؤکد کرده است.

بخش واژگانی

شاعر با به کار بردن کلمات و مفاهیمی چون درویش و توانگر، کم و بیش، کار بد و کار مصلحت، کم‌وبیش با مطلق، فضای تقابلی را برای گفتمان انتقادی خود فراهم کرده است تا در آن به ویژگی مثبت ما در دوری کلی و مطلق از عیب و عیبجویی و ویژگی منفی دیگران در عیبجویی اشاره کند. او با حکم و بیان صریح خود، که بدی کردن در هر سطحی، درباره هرکس و توسط هر قشری خطاست و این حکم درباره درویش (گروه ما) و توانگر (گروه دیگران) یکسان است، تصریح و تأکید، می‌کند و با قاطعیت بیان می‌کند که خیر و مصلحت آدمی در این است که مطلقاً کار بد انجام ندهد.

بخش دستوری

عیب درویش و توانگر ترکیبهای اضافی‌ای است که به دنبال همدیگر می‌آید و با حذف مضاف (عیب) علاوه بر رعایت ملازمات وزنی بر زیبایی و تأثیر کلام افزوده است. تعبیر «کم و بیش» متمم قیدی پشت سر هم است که تأکید سخن را بیشتر نشان می‌کند. «بد» در جایگاه مسند و به جای موصوف به کار رفته است. «مصلحت آنست» جمله معترضه‌ای است که در میان جمله دیگر آمده است و تأکید بر «به صلاح بودن» را بیشتر نشان می‌دهد. «مطلق» قیدی است که کلام را مؤکد می‌کند. شاعر در بیت دوم با یک جمله خبری (مصراع اول) و یک جمله انشایی اندرزی (مصراع دوم) به مخاطب خود دو توصیه اخلاقی بزرگ کرده و او را به خوبی ترغیب و از بدی نهی کرده و از آن برحذر داشته است. از طرفی دیگر می‌توان مصراع اول بیت دوم را این‌گونه معنا کرد:

... اینکه بگوییم یکی کم دارد و یکی زیاد، بد است؛ کار بدی است و مصلحت این است که اصلاً کار بد انجام ندهیم و یا عیب گفتن از درویش و توانگر، چه کم باشد و چه زیاد، بدکاری است (خرمشاهی، ۱۳۹۳: ۱/۱۰۶۶).

بخش بلاغی

شاعر در این قسمت با به کار بردن آرایه‌هایی چون تضاد، استعاره، لف و نشر و تکرار

گفتمان انتقادی خود را مطرح کرده است. می‌توان واژه درویش و توانگر را استعاره از همه انسانها دانست. تضاد در میان واژگان کم و بیش و درویش و توانگر وجود دارد؛ هم‌چنین در مصرع اول آرایه لف و نشر آشکارا دیده می‌شود و شاعر با بهره‌گیری از این شیوه بلاغی سعی در اثربخشی بیشتر کلام خود دارد. واژه «بد» را دوبار به کار برده است و با تکرار آن سعی در مؤکد کردن صفات منفی دیگران (بدی کردن) دارد. «کار» شامل همه کارهای بد اخلاقی و دینی می‌تواند باشد. این تعبیر ساده، اما کلی شاعر موجب تعمیم و تسری نظر و در نتیجه تأثیر و تحکم سخن می‌شود.

حافظ با بیان ویژگیهای منفی دیگران، قصد عیبجویی و عیبگویی ندارد؛ بلکه به عنوان ناظر و منتقد مصلح اجتماعی می‌خواهد ضمن توصیف و ذکر شواهد و با ریشه‌شناسی و آسیب‌شناسی اخلاقی، موجبات آگاهی و زمینه‌های اصلاحات اخلاقی - اجتماعی را فراهم کند. کسانی که به بدگویی دیگران می‌پردازند، معمولاً همان دیگران، یعنی زاهدان، صومعه‌نشینان و صوفیان دلق‌پوش اما گرانبجانی هستند که خود را از بقیه طبقات اجتماعی برتر می‌پندارند:

عیب رندان مکن ای زاهد پاکیزه سرشت که گناه دگران بر تو نخواهند نوشت

(حافظ، ۱۳۸۸: ۸۰)

تو نازک طبعی و طاقت نداری گرانبهای مشتی دلق‌پوشان

(همان: ۳۸۹)

۳-۱ مغلطه نکردن و اهل ساحری نبودن

رقم مغلطه بر دفتر دانش ننزیم سر حق بر ورق شعبده ملحق نکنیم

حافظ در بیت سوم ضمن بیان برخی از موارد و مصداقهای «کار بد»، که در بیت پیش گفته بود، بیان می‌کند که ویژگی مثبت ما (رندان سالک) این است که مثل دیگران (فیلسوفان، متکلمان و اهل تلبیس)، اهل قیل و قال، مجادله و مغلطه و شعبده و حق جلوه دادن باطل نیستیم. در مصرع دوم به کنایه از صاف و بی‌ریا بودن سخن گفته و به صراحت گروه ما را از مکر، شعبده و تکذیب حق به دور دانسته است. «مغلطه اصطلاحی منطقی نیز هست که اغلب همراه با سفسطه می‌آید به معنی قیاسی که مقدمات آن از شبهات فراهم می‌آید و هدف آن باطل کردن حق است و حق جلوه دادن باطل (مغالطه، مغلطه)» (خوانساری، ۱۳۵۶: ذیل واژه)؛ بنابراین ویژگی مثبت ما این

است که صادقانه، پاک و بدون هیچ گونه جادویی می‌خواهیم به اسرار حقیقت و معنویت دست یابیم.

بخش واژگانی

شاعر در این بیت از کلمات و عبارات مناسبی مثل «رقم زدن، مغلطه، دفتر، دانش، ورق و ملحق»، برای توصیف کار و قال ما در مقابل حال و کار دیگران استفاده کرده است.

بخش دستوری

«رقم مغلطه» و «دفتر دانش» دو ترکیب اضافی بدیع است که در تقابل با یکدیگر به کار رفته‌اند. شاعر با حذف فاعل، قدرت کلام را افزوده و با نقل دو جمله تأکیدی (در دو مصراع) سخن خود را تشخص داده است. «سرّ حق» در تقابل با «رقم مغلطه» آمده و ترکیبی اضافی است و در جایگاه مفعول آمده است. «ورق شعبده» نیز متممی است که بعد از مفعول آمده و در تقابل با «دفتر دانش» به کار گرفته شده است و به ویژگی منفی دیگران اشاره دارد. «رقم مغلطه» و «ورق شعبده» ترکیبهای اضافی در جهت بیان صفات منفی دیگران است. شاعر برای بهتر نشان دادن صفات منفی دیگران آن ویژگیها را در تقابل با نیکها (سرّ حق و دفتر دانش) آورده است.

بخش بلاغی

واژگان «رقم زدن، مغلطه، دفتر، دانش، ورق و ملحق» که با هم ایهام یا تناسب معنایی دارد برای بلاغت بیشتر استفاده شده است. شاعر با بیانی کنایی توضیح می‌دهد که برخلاف دیگران به دنبال مغلطه و سفسطه کردن نیست و در مباحث علمی و مذهبی به قصد پیروزی بر رقیب خود از این شیوه‌های غیرعلمی و مکارانه بهره نمی‌برد. وی با این بیان، کنایه و تعریضی بر شیوه‌های منفی و غلط دیگران در مباحث و احتجاجات دارد که می‌کوشند با انواع سفسطه‌گری و مغلطه‌گویی، اسرار و حقایق را پنهان دارند و باطل را لباس حق بپوشند. «دفتر دانش» اضافه تشبیهی است و شاعر، دانش را به دفتری تشبیه می‌کند که می‌توان آن را با سفسطه و مغلطه، سیاه و بی‌اثر کرد. بین کلمات مغلطه، دانش، سرّ حق و شعبده تناسبی از جنس تضاد وجود دارد. به کار بردن این تضادها به دنبال همدیگر، قدرت کلام را دوچندان می‌کند. دیگرانی که اهل

سفسطه و مغلطه‌اند، می‌تواند همان عالمان بی‌عملی باشند که با علم به این شیوه‌های کلامی در توجیه رفتار خود می‌کوشند.

۴-۱ محترم شمردن رندان

شاه اگر جرعه رندان نه به حرمت نوشد التفاتش به می صاف مروّق نکنیم در بیت چهارم شاعر بر این باور است که باید به رندان (انسانهای برگزیده) احترام گذاشت و حقوق آنها را به‌طور ویژه محترم شمرد. در اینجا از ویژگیهای مثبت ما احترام گذاشتن به رندان و می صاف (می پاک صوفیانه) و بی‌اعتنایی به بی‌حرمتان است؛ حتی اگر آنان اهل شوکت و سلطنت ظاهری باشند. بیان حافظ هم‌چنین در این بیت می‌تواند از ترفع و تعزّز معنوی او (گروه ما) حکایت کند و نه خودبزرگ‌بینی ریاورزانه که از اخلاق دیگران معرفی می‌شود؛ ضمناً می‌تواند گوشه و اشاره‌ای داشته باشد به نادانی و بی‌حرمتی‌های پادشاه عصر؛ پادشاهی که درکی از انواع شراب (رندانه و غیررندانه) ندارد و برای مبارزه و مقابله با چنین شاه حرمت‌ناشناسی (از راه مبارزه منفی) حتی گوشه چشمی نیز به او نخواهیم کرد، و او را مورد عنایت و تفقد خود قرار نخواهیم داد. در اینجا نیز ویژگی منفی دیگران در برابر ویژگی ما برجسته شده است.

بخش واژگانی

واژه‌ها و عبارات بیت «شاه، رندان و به حرمت ننوشیدن، التفات نکردن» با فضای تقابلی غزل و توصیف دو گروه (ما و آنها) سازگاری دارد.

بخش دستوری

حافظ در این بیت از قید و افعال منفی استفاده کرده و با بهره‌گیری از این کلمات، اثر و قدرت گفتمان انتقادی خود را افزوده است. حرف ربط «اگر» بعد از فاعل آمده است و این جابه‌جایی به تأثیر بخشی کلام منجر می‌شود. «جرعه رندان» اضافه تخصیصی است و جرعه، عبارت از می رندانه است؛ زیرا شاعر می‌ناب را مخصوص رندان و عارفان می‌داند که اهل حقیقت‌اند. عبارت «نه به حرمت نوشد» در عوض «به حرمت ننوشد» آمده است و جدا کردن و مقدم ساختن حرف نفی «نه» بر قدرت و تأکید کلام افزوده است. «می صاف مروّق» ادغام دو ترکیب وصفی است و شاعر با آوردن دو

صفت برای می، تأکید خود را بر می صاف بیان کرده است. بیان شرط و جزای شرط نیز به صراحت، تأکید و تقابل بیت کمک کرده است.

بخش بلاغی

واژه‌ها و عبارات «شاه، جرعه، رندان، به حرمت ننوشیدن، التفات کردن و می» همگی در بافتی نمادین و استعاری به کار گرفته شده و از این رو بر قدرت کلام افزوده است. او با این نمادپردازی دیگران (و حتی شاه) را در تقابل با ما (رندان) قرار داده است. واژه «شاه» به کنایه می‌تواند به این نکته اشاره کند که مقام ما (رندان) از دیگران (مفتی، زاهد، محتسب، شیخ و صوفی و حتی پادشاه) بالاتر باشد؛ هم‌چنانکه می‌تواند اشاره و کنایه‌ای باشد به خفقان سیاسی، سلطه زور و رواج ریاکاری که در دوره شاه زمانه -امیر مبارزالدین- به اوج رسیده بود.

امیر مبارز الدین محمد به تشویق فقیهان در امر به معروف و نهی از منکر راه افراط پیش گرفت؛ میخانه‌ها را بست و میخوارگان را سخت تأدیب کرد؛ سماع را موقوف داشت و به حدی در این قسمت افراط ورزید که ظرفای شیراز او را «پادشاه محتسب» نام دادند (معین، ۱۳۶۷: ۷۹/۱).

«جرعه رندان» استعاره و مجاز از می‌ای است که رندان یعنی انسانهای برگزیده می‌نوشند. «صاف مروّق» تنسیق الصفات برای «می» است. عبارت «جرعه رندان به حرمت ننوشیدن» کنایه از بی احترامی به می و میخواران و مقامات آنهاست. عبارت «التفاتش به می... نکنیم» نیز کنایه از اینکه او را لایق توجه و نوشیدن نمی‌دانیم و از حقیقت می به این غافلان و شاه آنها سخنی نمی‌گوییم. به طور ضمنی و به کنایه می‌گوید که دیگران (مثل شاه، مفتی، محتسب و صوفی ظاهری) مقام رند را نمی‌شناسند و به آن ارزش و حرمتی نمی‌نهند.

این بیت از ابیاتی است که حافظ به رمز و کنایه به جایگاه والا و حقیقی و معنوی «می» و میخواران اشاره می‌کند و آن را نصیب پادشاهان ظاهری نمی‌داند؛ چنانکه در جای دیگر به صراحت بیان می‌کند که این باده رندانه را جمشید نیز نداشته است: ساقی بیار باده و با محتسب بگو انکار ما مکن که چنین جام جم نداشت (حافظ، ۱۳۸۸: ۷۸)

زیرا جمشید پادشاهی بوده که فقط شراب معمولی و مادی را ساخته است.

۵-۱ شادی کردن و دوری از مادیات

خوش برانیم جهان در نظر راهروان فکر اسب سیه و زین مغرّق نکنیم
در بیت پنجم از صفات مثبت ما بی‌توجهی به مادیات و توجه به معنویات است. ما
رندانی هستیم که از نظر عارفان و راهروان (اهل طریقت) در جهان «خوش می‌رانیم»؛
یعنی مسیر حیات و سلوک را به خوبی و شادی طی می‌کنیم؛ به عبارت دیگر برخلاف
زاهدان ظاهری که جهان را به تلخی می‌گذرانند، ما آن را با خوشی و رضایت قلب
طی و یا ترک و طرد می‌کنیم و هم از این روست که به فکر اسب سیاه و زین سیمین
و زرین (تجملات و زرق و برقها و تعلقات مادی دنیوی) نیستیم. حافظ از زاهدان
اندرزگو، که خود به نصیحت‌هایشان عمل نمی‌کنند و همچون عالمان بی‌عملند، بیزار
است و چنان که در جایی می‌گوید:

عنان به میکده خواهیم تافت زین مجلس که وعظ بی‌عملان واجب است نشیند
(همان: ۳۹۶)

آنان رطب خوردگانی هستند که منع رطب می‌کنند. از ویژگیهای مثبت ما این است
که اگر به دیگری توصیه‌ای بکنیم، حتماً قبلاً به آن عمل کرده‌ایم و حتی به تعلقات
مادی نیز فکر نمی‌کنیم؛ بنابراین از ویژگیهای منفی دیگران عمل نکردن به اندرزهای
خودشان است، کسانی که معمولاً برای دیگران نسخه می‌پیچند و هنگامی که در
موقعیت مشابهی قرار می‌گیرند به توصیه‌های خود عمل نمی‌کنند. یکی از این وصایا و
مواعظ مکرر این نوع زاهدان این است که از دنیا و تجملاتش (اسب سیاه و زین
زرین) بپرهیزند. حافظ کسی است که صدرنشینی را دوست ندارد و این مشرب عالی
وی است که در بند مال و جاه نیست.

حافظ ار بر صدر نشیند ز عالی مشربست عاشق دردی کش اندر بند مال و جاه نیست
(همان: ۷۱)

بخش واژگانی

به فکر اسب سیه و زین مغرّق بودن از ویژگیهای منفی دیگران است که شاعر با آوردن
این عبارات و ترکیبات دنیایی و مادیگرا بودن، آنها را برجسته کرده و با ذکر این
مصادقها و شواهد مشخص کرده است. استفاده از ترکیب «اسب سیاه» و «زین
مغرّق» علاوه بر اشارتی که به وجهه، شوکت و شرافت ظاهری دارد (حمیدیان، ۱۳۹۲:
۳۵۰۳/۴)، متضمن معنای سیاهکاری و بدی کار دیگران نیز می‌تواند بود.

بخش دستوری

آوردن قید «خوش» در اول جمله تأکید شاعر را بر این ویژگی می‌رساند که عارفان و سالکان، روزگار را به‌خوشی سپری می‌کنند و شاعر دلیل خود را در مصرع بعدی بیان می‌کند. در واقع شاعر با آوردن این قید در اول جمله به روش سلوک و اهمیت کار سالکان اشاره کرده است. شاعر مفعول و متمم را بعد از فعل آورده و از این راه بر «خوش راندن» تأکید زیادی کرده است. «جهان» در جایگاه مفعول قرار گرفته و «نظر راه‌روان» بعد از مفعول و در آخر جمله بیان شده که باز موجب تأکید بیشتر بر مفهوم بیت است. در مصرع بعد میان اجزای فعل فاصله افتاده و شاعر بر «اسب سیه و زین مغرّق» تأکید کرده است و فکر کردن به این موارد را از ویژگیهای منفی آنها (دیگران) می‌داند. «اسب سیه و زین مغرّق» دو ترکیب وصفی است و همراه کردن اسم با صفت تأکید بر این نامها را نشان می‌دهد.

بخش بلاغی

«راه‌روان» استعاره از سالکان و عارفان طریقت است. این کلمه در مقابل مرکب‌رانان عالیمقام با اسبهای سیاه است (خرمشاهی، ۱۳۹۳: ۱/ ۱۰۶۹). خوش راندن (کنایه از بی‌توجه و با شادی گذر کردن از تجملات) در تقابل با فکر اسب سیه و زین مغرّق (توجه به تجملات دنیایی) آمده است. میان «مغرّق و سیه» به نوعی تضاد معنایی وجود دارد.

۵۳

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۲۱، شماره ۸۵، پائیز ۱۴۰۳

حافظ هم‌چنین در این بیت با استفاده از کلمات راندن، راه‌روان و اسب، معنای طریقت و حرکت و سلوک عارفانه را به ذهن مخاطب القا می‌کند و به تلویح و کنایه یادآور این معناست که اگر انسان بخواهد از سختی‌ها به راحتی، روانی و آزادی برسد و از سیاهیها رها شود، باید از تعلقات دنیوی خود را به دور دارد. برای خوش‌راندن (در و از) جهان که می‌تواند کنایه و اشارتی به معنای اصطلاحی «رضا» باشد، سرور القلب بمُرّ القضاء (جرجانی، بی‌تا: ۹۶) نیازی به اسب و زین زرین نیست؛ بلکه مرکب حقیقی در این سلوک، مرکب دل است و راه نیز راه دریایی عشق و معرفت.

۱-۶ اهل هنر و فضیلت بودن

آسمان کشتی ارباب هنر می‌شکند تکیه آن به که بر این بحر معلق نکنیم
در بیت ششم به اشاره از ویژگیهای مثبت ما یعنی صاحب فضایل می‌گوید که برخلاف

صاحبان دنیا، اهل پرداختن به امور کم‌ارزش و زودگذر و هلاکت‌بخش دنیایی نیستند. حافظ با توجه دادن صریح مخاطب به خطرهای خواسته و ناخواسته دنیاگرایی، خود و مخاطبش را به آزادی و آزادگی توصیه می‌کند و به ترک دنیای وارونه و امور معلق آن ترغیب می‌کند.

بخش واژگانی

شاعر با کلمات شکستن، تکیه نکردن و بحر معلق، گفتمان انتقادی و تأکیدی خود را آشکارا نشان داده و برجسته کرده است. در فضای گفتمان انتقادی معمولاً افعال و کلمات منفی به کار می‌رود تا فضا برای شکایت و اعتراض و نقد فراهم شود.

بخش دستوری

«آسمان» (و اهل روزگار) فاعل و همان دیگرانی است که به هنرمندان و عارفان بی‌اعتناست و به همین دلیل قابل اتکا و اتکال نیست. «کشتی ارباب هنر» دو ترکیب اضافی است که در جایگاه مفعول است. میان اجزای فعل فاصله افتاده و تأکید شاعر بر کلمات میانی را نشان می‌دهد. «به» مسندی است که بدون فعل آمده است و نیامدن فعل نیز تأکید شاعر را بر مسند نشان می‌دهد. شاعر دو جمله «آن به» و «تکیه بر این بحر معلق نکنیم» را به صورت مختصر و موجز در یک مصراع آورده است. «این بحر معلق» دو ترکیب وصفی است که در همدیگر ادغام شده است. به کار بردن صفت اشاره «این»، تأکید اشاری بر بی‌اعتباری روزگار را به سبب کشتی شکستن و بحر معلق بودن نشان می‌دهد. آوردن صفت «معلق» برای «بحر» کلام انتقادی را قوت بخشیده است. استفاده تلویحی از فعل امر با لحن موعظه نیز حسن بیان و تعلیلی زیبا و تأکیدی بر پیام بیت (در دوری از دنیا و دلبستگی‌ها) است.

بخش بلاغی

«آسمان» استعاره و مجاز از دیگری و اهل روزگار است. «ارباب هنر» می‌تواند استعاره از انسانهای بافضل و فرهنگ و اهل معرفت باشد؛ چراکه بزرگترین فضیلت از دیدگاه عارف عاشق، همان معرفت و عشق ناشی از آن است. «کشتی» استعاره از باروبنه و سرمایه وجود می‌تواند باشد و کشتی کسی را شکستن کنایه از آسیب رساندن، بلااستفاده یا بی‌اثر کردن و نهایتاً غرق کردن آن است. حافظ برای آسمان، که نماد

تقدیر و سرنوشت است، قدرتی انسانی و جابرانه قائل شده است. تکیه کردن بر امری (بحری) معلق و بی سرو پا

تا بی سر و پا باشد اوضاع فلک زین دست در سر هوس ساقی در دست شراب اولی
(حافظ، ۱۳۸۸: ۴۷۰)

کنایه و نیز متناقض‌نمایی زیبا و مؤثری است که در کنار دیگر هنرها بر قدرت پیام در معرفی هنری و متقابل حال و روز ما (در برابر حال و روز دیگران) افزوده است. «بحر معلق» نیز استعارهٔ مجددی برای آسمان و روزگار است که بیان کنایی - مجازی بیت را برجسته کرده است. شاعر تشبیه مضموری میان آسمان و بحر (به سبب هم‌رنگی و بزرگی و قدرت) برقرار کرده است. حافظ با استفاده از این شگردهای بلاغی و تصویرآفرینی‌های هنری، ضمن شکایت و انتقاد از روزگار و اهلش، تأثیر پیام و توصیه اخلاقی خود را مؤثرتر کرده و برای مخاطب به زیبایی به نمایش گذاشته است.

۷-۱ حسود نبودن و دوری کردن از احمق

گر بدی گفت حسودی و رفیقی رنجید گو تو خوش باش که ما گوش به احمق نکنیم
در بیت هفتم ویژگی مثبتمان در مقابل حسودان و احمقان این است که اولاً به اعتبار ملامتی بودن نمی‌رنجیم و اهل خوشی هستیم و چون خود و شخصیت حسود او را می‌شناسیم از کنار سخن لغو او کریمانه می‌گذریم و حرفش را نشنیده می‌گیریم و از رفیقان راه (با دعوت ضمنی) همین انتظار را داریم. درواقع کسی که با سخن و آشکار کردن حسدش میل به ناحق می‌کند و موجب رنجش دیگری می‌شود، حماقت و نادانی خود را جار زده است. حافظ چارهٔ کار را در این موقعیتها، خوش بودن و نشنیدن و دوری از حسود و در نهایت عیش خویش را طیش نکردن می‌داند. این دعوت و دستور (رنج ندیدن به طور کلی و بی‌رنجی از کار حسود) نهی عاشقانه، رندانه و عاقلانه‌ای است که حافظ در دیگر اشعار نیز داشته است:

غمناک نباید بود از طعن حسود ای دل شاید که چو وایینی خیر تو در این باشد
(همان: ۱۶۰)

شاعر با استفاده و استناد و تلمیح به اشارتی قرآنی (عَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ: بقره: ۲۱۶) هم آشکارا از انگیزه و علت بی‌رنجی سخن گفته و هم مخاطب دانا را به خوشباشی و عدم رنجش دعوت کرده است.

بخش واژگانی

شاعر با کلماتی چون بدی، رنجیدن، حسود و احمق، فضا را برای انتقاد کردن فراهم کرده است. تعبیر خوشباشی و بی‌توجهی به کار و قال شخص احمق در مصراع دوم در بیان ویژگی مثبت ما طرح شده است. او در این بیت به صراحت و قاطعیت، دیگران را احمق و حسود و به طور ضمنی گروه ما را غیر حسود و دانا معرفی کرده است. حافظ با این واژگان و تعبیر صریح، ویژگیهای منفی دیگران و ویژگیهای مثبت ما را (در گفتار و عمل و نیت و انگیزه‌ها) برجسته کرده و برای مخاطب به نمایش گذاشته است.

بخش دستوری

«گر» مخفف «اگر» و از قیود شرط است که شاعر با به کار بردن آن کلام را با تأکید بیشتری به مخاطب عرضه کرده و توجه شنونده را جلب کرده است. آوردن مفعول و فعل قبل از فاعل تأکید سخن شاعر را بر موضوع بدی گفتن بیشتر کرده است. در واقع بدی گفتن از ویژگی منفی دیگران است که در اثر حسادت انجام می‌شود. «رفیقی» فاعل و قبل از فعل آمده است. شاعر با آوردن دو فاعل جداگانه در کنار همدیگر بخوبی به تقابل آنها اشاره کرده است. استفاده از وجه امری «گو» (مخفف بگو) و «باش» بر تأکید سخن افزوده است و حذف فاعل نیز به قرینه معنوی این تأکید را بیشتر کرده و به تعمیم معنا کمک رسانده است. «گوش کردن» فعلی است که در اینجا میان اجزای آن فاصله افتاده و متمم در میان آنها قرار گرفته است و این موضوع علاوه بر دلایل موسیقایی حاکی از تأکیدی است که سراینده بر ویژگی منفی دیگران و برجسته کردن آن داشته است. «احمق» نیز صفتی است که جانشین اسم شده و موجب ایجاز است. هم‌چنین تعدد جملات و افعال در یک بیت (چهار جمله) به تأکید، صراحت و قاطعیت کلام و پیام شاعر افزوده است.

بخش بلاغی

شاعر در مصرع اول، تقابل یا تضادی میان واژه‌های رفیق و حسود، خوشی و رنجش برقرار کرده است. احمق در مصرع دوم اشاره، کنایه و تعریض به شخص حسود دارد و شاعر از روی عمد این همنشینی را برگزیده است تا نشان دهد که حسادت شخص حسود از احمقی او ناشی شده است.

۷-۱ عیبگیری نکردن و حق گرایی

حافظ از خصم خطا گفت نگیریم برو و بر به حق گفت جدل با سخن حق نکنیم شاعر در این بیت نیز (به طور مشروط اما به تکرار) از امور حق و باطل و یکی از مصداقها و امثال آن سخن گفته و گروه ما را دارای ویژگی حق جویی و حق گویی دانسته است. او در این بیت آخر همان نکته بیت اول را متذکر شده و بر آن تأکید کرده است. حافظ مانند دیگر عارفان با دشمنان خود (دیگران) خصومت شخصی ندارد و در برابر بدیها خوبی می کند و آنها را کریمانه می بخشد و اگر سخن حق و درستی - حتی از دشمنان و دیگران - بشنود، مجادله و مخاصمه ای ندارد و اهل پذیرش و قبول حق است. در حقیقت اهل حق (رندان و انسانهای کامل) به جای شخص سخنگو به قول و سخن او نظر می کنند و برایشان فرقی نمی کند که گوینده سخن حق چه کسی باشد. حافظ در توصیف اخلاق مثبت گروه ما به صراحت می گوید که سخن حق را در هر حال و از هر کس که باشد باید قبول کرد و باید حق محور بود نه شخص محور و اصالت را در رفتار و گفتار به حق و حقیقت داد. این مضمون یادآور و مطابق روایت کاربردی و زیبای حضرت علی (ع): *خُذْ الْحِكْمَةَ مِمَّنْ آتَاكَ بِهَا وَأَنْظُرْ إِلَى مَا قَالَ لَا تَنْظُرْ إِلَى مَنْ قَالَ* (غرر الحکم : ۵۰۴۸ به نقل از کتابخانه احادیث شیعه) است؛ بنابراین از ویژگیهای مثبت ما دوری از عیبجویی صریح و ترک جدال به ناحق است؛ چراکه انسان سالک عارف غالباً از بحث و جدال و تفرقه گریزان است و گفت و گو را آیین درویشی نمی داند.

گفت و گو آیین درویشی نبود ورنه با تو ماجراها داشتیم
(حافظ، ۱۳۸۸: ۳۷۲)

و به هر قیمت و یا به هر شکلی در پی اثبات برتری خود بر دیگران نمی رود. حافظ با این بیان به نوعی دفع دخل مقدر هم می کند و گفته های خود را تکمیل و احیاناً تعدیل و استدراک می کند تا مخاطب عام گرفتار کجخوانی و سوء برداشت درباره او و همفکرانش نشود که در نهایت کارکردهای عرفانی و اخلاقی مورد انتظارش - به شایبه خودبزرگ بینی و ریاورزی که شأن و شغل دیگران (عیب جویان متظاهر) است - مشوب و مخدوش نشود.

بخش واژگانی

شاعر با استفاده از کلمات و تعبیرات «ار، خصم، خطا گفتن، نگرفتن (عیب و خطا)، ور، حق گفتن و جدل نکردن» فضا را برای بیان تقابلی و مشروط صفات مثبت ما و صفات منفی دیگران فراهم کرده است.

بخش دستوری

سراینده با مخاطب قرار دادن خود، توجه مخاطب را به اصل سخن جلب می‌کند. «ار» مخفف اگر است و سراینده با استفاده از جمله شرطی، کلام خود را مشروط و مؤکد ساخته است. «خصم»، فاعل و اسم دیگر دیگران است که از شغل و صفاتشان حکایت دارد. «خطا» صفت جانشین اسم است و منظور سراینده سخن خطاست. «نگیریم» فعل است که زودتر از متمم (بر او) آمده است و تأکید شاعر بر فعل را نشان می‌دهد. از ویژگیهای منفی دیگران خطا کردن و سخن غلط گفتن است؛ ولی ما اهل جست‌وجو و معرفی یا تبلیغ خطای آنان نیستیم. «ور» مخفف «و اگر» در بیان شرط است. «به حق» متمم است و در جایگاه صفت آمده و اسم آن در نقش مفعول (سخن) حذف شده و از این راه بر پیام تأکید شده است. ایهام در تعبیر «به حق گفتن» در نقش قیدی نیز قابل ذکر است. «سخن حق» ترکیب اضافی است. تعدد جمله و تعدد فعل نیز در این بیت بر صراحت، قاطعیت سخن و پیام بیت پایانی افزوده است.

بخش بلاغی

شاعر در بیت آخر از آرایه تخلص و تجرید بهره برده و از این راه تأثیر سخن اخلاقی - انتقادی خود را بیشتر کرده است. میان «جدل، خصم و خطا و جدل و سخن» تناسب معنایی، و میان «خصم و حق و خطا» تقابل و تضاد دیده می‌شود. تکرار واژه «حق» تأکید شاعر را بر این مفهوم و نیز تقابل میان حق و باطل را در رفتار و گفتار گروه ما با گروه دیگران بخوبی نمایش داده است. هم‌چنین با بیان مشروط خود به کنایه از خصومت و مجادله‌گری خصم (دیگران) انتقاد کرده است.

۲. ویژگیهای منفی دیگران

در این بخش طبق الگوی تحلیلی ون‌دایک، همین غزل حافظ را با توجه به رکن دیگر الگو، یعنی ویژگیهای منفی دیگران بررسی می‌کنیم، با این توضیح که با توجه به مباحث پیشگفته و تنگی مجال و رعایت اجمال از بررسی ابیات در سه سطح واژگان، دستور و

بلاغت صرف نظر می کنیم.

۱-۲ دلق پوشان ریاکار، بدگویان، ناحقگرایان

ما نگوئیم بد و میل به ناحق نکنیم جامه کس سیه و دلق خود ازرق نکنیم
(همان: ۳۸۱)

حافظ در بیت اول با ذکر صریح ویژگیهای مثبت گروه و طبقه ما (اهل اخلاق و عرفان) از ویژگیهای منفی دیگران (مخالفان) یاد کرده و آنها را به طور کنایی و ضمنی اهل بدگویی، میل به ناحق (ظلم و باطل)، تقدس مآبی و اتهام زنی به دیگران دانسته است.

۲-۲ بدگویان و بدکرداران

عیب درویش و توانگر به کم و بیش بدست کار بد مصلحت آنست که مطلق نکنیم
حافظ در این بیت، کار بد را به طور مطلق ناپسند می شمارد؛ بنابراین به طور کنایی، دیگرانی را می نکوهد که اهل عیب اندیشی عیب گویی، و کارهای ناپسندند و با این کار به مردم ظلم و آزار می رسانند.

۲-۳ مغلظه گویان و حيله گران

رقم مغلظه بر دفتر دانش نزنیم سرّ حق بر ورق شعبده ملحق نکنیم
حافظ به کنایه می گوید که دیگران اهل مغلظه و شعبده اند. او در این بیت اشاره می کند که ما همانند برخی فلاسفه و دغلکاران (دیگران) نیستیم که با استفاده از سفسطه و مغلظه، حکمی به غلط کنیم و حق را باطل جلوه دهیم و یا در بیان رمز و راز حق و حقیقت از شیوه اهل شعبده و مغلظه استفاده کنیم. این نوع کارهای دیگران می تواند از انواع تظاهرات مکارانه، ریایی و منافقانه باشد که با راستکاری و درست اندیشی عارفانه در تقابل است و حافظ با ذکر مصداق و شواهد عینی و بیان تلویحی بر تأثیر سخن و انتقادات خود افزوده است.

۲-۴ بی حرمتان

شاه اگر جرعه رندان نه به حرمت نوشد التفاتش به می صاف مروّق نکنیم
یکی از ویژگیهای منفی دیگران احترام نگذاشتن به باده رندان (سخن و عنایت و معرفت آنان) است. این عبارت کنایه از این است که همگان - و شاهان که بالاترین

جایگاه اجتماعی را دارند- باید به رندان و عارفان به دیدهٔ ادب و احترام بنگرند و اگر کسی (حتی شاه) مراعات ادب و حرمت نکند، شایستهٔ بهره‌گیری از باده‌های صاف و پاک ایشان نخواهد بود و گروه ما (رندان عارف) به او توجه و عنایتی نمی‌کنند. این گروه حرمت‌ناشناس، همان خودفروشان‌اند که به کوی میفروشان راهی ندارند بر در میخانه رفتن کار یکرنگان بود خودفروشان را به کوی میفروشان راه نیست (همان: ۷۱)

زیرا محلهٔ میفروشان فقط پذیرای انسانهای باصفا و راستین است و زاهدانی که اهل ریا و دورویی‌اند، شایستهٔ قدم نهادن به این سرزمین مقدس نیستند.

۲-۵ مادیگرایان تجمل‌دوست

خوش برانیم جهان در نظر راهروان فکر اسب سیه و زین مغرّق نکنیم از ویژگی منفی دیگران - برخلاف ما- این است که شدیداً وابسته و دلبسته به دنیا و ظواهر آند؛ چنانکه در بیتی دیگر علت این دنیاگرایی را بی‌اعتقادی به حساب و کتاب آخرتی می‌داند و معتقد است که این گروه‌ها به همین دلیل برای خود دم و دستگاهی قرار داده و به ناز و فخرفروشی مشغولند. گویا باور نمی‌دارند روز داوری کاین همه ناز از غلام ترک و استر می‌کند (همان: ۱۹۹)

۲-۶ دنیاگرایان کارافزا

آسمان کشتی ارباب هنر می‌شکند تکیه آن به که بر این بحر معلق نکنیم این بیت تأیید و تأکیدی است بر بیت قبل و لزوم ترک تعلقات و مادیات. در اینجا دیگری یا دیگران در درجهٔ اول آسمان یا سرنوشتی است که اعتماد بر آن و اطلاعی از کار و بار آن نیست و در درجهٔ بعد کسانی که در کار ارباب فضل و هنر خلل ایجاد می‌کنند و زندگی آنان را تلخ و ناخوش می‌سازند. دل بستن و تکیه کردن بر این دنیا که مانند بحری آویزان و بی‌بنیاد است و دلبستگی به ظواهر فریبا اما آبکی و بی‌اساس آن (بحر معلق) از ویژگیهای منفی دیگران است که به تلویح و کنایه یاد شده است.

۲-۷ حسودان و احمقان

گر بدی گفت حسودی و رفیقی رنجید گو تو خوش باش که ما گوش به احمق نکنیم حافظ در این بیت نیز تقابل آشکاری بین ما (عارفان و رندان و اهل طریقت) و دیگران (اتهام زندگان ریاکار و خودبزرگبین) ایجاد کرده است. می‌گویید که اگر

شخص حسودی به بدی سخنی گفت و اتهامی زد (مثل اتهامات ضمنی بیت اول) و خاطر رفیقان ما رنجیده شد، باید به خود، دوستان و همفکران خود (گروه ما) بگوییم که رسم و آیین ما خوشباشی است. نباید به سخن احقمان التفات داشت و بدان سبب رنجیده خاطر شد. انسان حسود همان دیگری است که از ویژگیهای منفی او انواع حسادت ورزیهاست که همگی در نادانی ریشه دارد. حافظ در این بیت برای بد گفتن و آزاررسانی ریشه‌ای روانی نیز قائل می‌شود و این کار را ناشی از مرض اخلاقی و درونی حسادت می‌داند.

۸-۲ دشمنان خطاگو

حافظ از خصم خطا گفت نگیریم برو و به حق گفت جدل با سخن حق نکنیم حافظ در بیت آخر برخلاف دیگر ابیات به صراحت از ویژگیهای منفی دیگران سخنی به میان نمی‌آورد؛ بلکه به عکس احتمال حقگویی را از مخالف خود نیز سلب نمی‌کند؛ هرچند این نوع بیان به کنایه می‌تواند نقدی بر روش دیگران باشد که در هر حال اهل عیبجویی‌اند و با اینکه حق را تشخیص می‌دهند، باز اهل جدل می‌شوند و روی به انکار آن می‌آورند. حافظ می‌گوید که اگر همان دشمن خطاگو (حسود، عیبجو، آزاررسان و نادان) به فرض (احیاناً) سخن درستی به زبان بیاورد، ما به جدال و مناظره با او مشغول نمی‌شویم و از پذیرش سخن حق او سرپیچی نمی‌کنیم. حافظ در مصرع اول غزل گفته بود که اهل بدگویی نیستیم و میل به ناحق نمی‌کنیم، در این بیت آخر نیز همان نکته را به زبانی دیگر تکرار و تأکید می‌کند که ما در هر حال و همیشه میل به حق داریم و فرقی ندارد که این حق را چه کسی گفته باشد؛ حتی ما به دنبال عیبجویی از دیگران نیستیم. شاعر برای اینکه سخنش مقبول طبع مخاطبان قرار گیرد، گاهی و معمولاً در بخش آخر و تخلص شعر (به کمک صنعت تجرید) خود را در مقام شخص دیگری می‌نهد و درباره خود اظهار نظر و حتی از خود انتقاد می‌کند.

۳. ویژگیهای مثبت و منفی «ما» و «دیگران»

همان‌طور که پیشتر اشاره شد، تأکید شاعر در این شعر بر نشان دادن و برجسته کردن صفات منفی «دیگران» و صفات مثبت «ما» است. کار تحلیلگر گفتمان نیز بیشتر به این دو ضلع مربع ایدئولوژیک معطوف است که پیشتر دلایل آن به تفصیل بیان شد.

در غزلیات حافظ و در غزل مورد بررسی، صفات متعدد مثبت برای ما (حافظ، رندان، دوستان ما) در تقابل با صفات منفی دیگران شمارش شده است. حافظ برای انتقاد کردن از «دیگران»، مطابق یکی از محورهای رویکرد مربع ایدئولوژیک ون دایک، که بیان صفات منفی «دیگران» است، ویژگیهای منفی این دیگران (زاهدان و صوفیان ریاکار، ستمگران، قضاوت کنندگان، حسودان و...) را به تعدد و گاه تکرار، اما به طور ضمنی و تقابلی شماره کرده است؛ در عین حال ویژگیهای مثبت آنها را کم‌شمار و کم‌اهمیت جلوه داده و حتی به صورت مشروط و محتمل (در بیت هشتم) دانسته است. البته در این غزل از ویژگی منفی گروه ما - جز به اشاره - سخنی به میان نیاورده است. این اشاره ضمنی نیز به لطافت از توصیف اخلاقی در بیت دوم و ششم غزل قابل استنباط است.

صفات و ویژگیهای (کردار، رفتار و گفتارهای) مثبت ما در مقابل صفات و ویژگیهای منفی دیگران، که حافظ برای ایجاد گفتمان انتقادی استفاده کرده در جدول ذیل تجميع و عنوانگذاری شده است:

صفات مثبت «ما»	صفات منفی «دیگران»
دوری از بدگویی (به کنایه اهل سخن و گفتار نیک بودن)	بد گفتن (به کنایه)
دوری از بداندیشی و میل به باطل (به کنایه: حق‌گرایی و پندار نیک داشتن)	بد اندیشیدن (به کنایه)
بد نکردن و تهمت و عیبجویی نکردن (به کنایه رفتار نیک داشتن)	بد کردن و تهمت زدن (به کنایه)
دوری کردن از ریا و غرور (به کنایه)	اهل ریا و غرور بودن (به کنایه)
عیب‌پوشی و سرپوشی (به کنایه)	عیب بینی و عیبجویی (به کنایه)
مغلطه نکردن و منطقی و اهل حق بودن (به کنایه)	غیر منطقی و اهل سفسطه و مغلطه بودن (به کنایه)
دوری از مکر و شعبده‌گری (به کنایه)	اهل مکر و شعبده بودن (به کنایه)
اهل حرمت و احترام به دیگران بودن (به کنایه)	بی‌احترامی به دیگران (رندان) و رفتارشان (به کنایه)
بی‌التفاتى به ستمگران حرمت‌شکن	بی‌حرمتی و ستمگری (به کنایه)
اهل سلوک و خوشگذرانی عارفانه	اهل سلوک نبودن و تلخ گذراندن جهان

بودن (به کنایه)	(به کنایه)
آزادی از تعلقات و تجملات دنیوی	وابستگی به تعلقات و تجملات دنیوی
(به کنایه)	(به کنایه)
اهل هنر و فضیلت بودن و محروم- شدگی مادی (به کنایه)	بی‌هنری و برخورداری ظاهری (به کنایه)
تکیه و اعتنا و اعتماد نکردن به کار و بار دنیا (به کنایه)	تکیه و تعلق و اعتماد کردن به دنیا (به کنایه)
رفتار عاقلانه و خوشباشی (به کنایه)	گفتار احمقانه و حسادت‌ورزی (به کنایه)
دوری از خطاگیری و عیبجویی	خصوصیت‌ورزی و خطاگویی
حق‌محوری و جدال‌گریزی (به کنایه)	حق‌گویی مشروط و احتمالی

۴. نتیجه

در تحلیل گفتمان انتقادی اشعار حافظ بخوبی می‌توان از انتقادهای حافظ در ضمن توصیف و معرفی مردم زمانه خود و طبقات و کنشگران مختلف آن از حاکمان و محکومان آگاهی یافت. در بسیاری از غزلیات، محور انتقاد او ریاورزی، مکر، زرق و شیدی است که طبقات حاکم و سرشناس اجتماعی انجام می‌دهند. در این میان بویژه سردمداران و اهالی قدرتهای اجتماعی و معنوی (چه زاهدان، و متصوفه، متولیان فقه و فتوا و چه دیگر سردمداران، مثل اهالی قدرت و ثروتهای دنیایی و ظاهری) در لبه اصلی این توصیفات انتقادی قرار می‌گیرند.

در این مقال با طرح و تطبیق الگوی مربع ایدئولوژیک ون دایک کوشش شد که وجوه مختلف این تقابل اخلاق «ما» با «دیگران» بازنمایی و تبیین شود؛ از این رو با محوریت یک غزل مشهور و معتبر حافظ، که لحنی صریح و قاطع و انتقادی و اخلاق‌مدار داشت، نشان داده شد که عمده اخلاقیات موردپسند ما (حافظ و هم‌گروهان او) در تقابل با اخلاقیات ناپسند دیگران (خصم، زاهد و صوفی ریاکار، حاکم نابخرد و ظاهرنگر و...) از چه قرار است.

به طور خلاصه نشان داده شد که حافظ چگونه و با چه هنرهایی، گفتار و رفتار و کردار نیک، حق‌محور و خالصانه ما (عارفان حقیقی) را در تضاد و تقابل با گفتار، رفتار، کردار بد و ناپسند، ریاکارانه، غیرمنطقی، حسودانه دیگران قرار داده و حال، کار و قال آنها را توصیف و تشریح کرده و با ذکر امثال و شواهد به نمایش گذاشته و احیاناً تبیین،

تعلیل و یا تقبیح کرده است. حافظ به کمک ایجاد و نمایش تقابلهای تضادهای لفظی و معنایی، ابزار مختلف بلاغی بویژه به کارگیری هنرمندانه آرایه‌های مختلف لفظی و معنوی، مثل انواع تناسبها، ایهامها، تشبیهات، استعارات، کنایات، موسیقی، واژگان و افعال مناسب به دسته‌بندی و نمایشی‌سازی این دو نوع اخلاق پرداخته است. هدف حافظ در این نوع از اشعارش بیش از انگیزه‌های شاعرانه و هنرمندانه، انگیزه‌های اخلاقی و درمانگری دردهای اجتماعی روزگار و مبارزه هنرمندانه با برخی پیامدهای سهمگین اخلاق رذیله و دغلکارانه دوران (همان دیگران) است. به طور خلاصه ایدئولوژی قابل دفاع در اشعار و اندیشه‌های حافظ ظلم‌ستیزی، عدالت‌طلبی و تمایل به ارائه دین و اخلاق حق‌محور، معرفت‌مدار و خالصانه است. این اندیشه‌ها در این غزل - و برخی اشعار دیگر - غالباً درباره گروه ما به صورت مستقیم و با زبان صریح و قاطع و روشن و درباره اخلاق منفی دیگران به کمک کنایه، تلویح، رمز و استعاره تبیین و تشریح شده است.

پی‌نوشتها

1. Van Dijk

فهرست منابع

فارسی

- آمدی؛ *غررالحکم*؛ به نقل از کتابخانه احادیث شیعه (www.hadithlib.com)
 آقاگل‌زاده، فردوس؛ (۱۳۹۴) *فرهنگ توصیفی گفتمان و کاربردشناسی*؛ تهران: نشر علمی.
 امامی، نصرالله؛ (۱۳۷۸) *مبانی و روشهای نقد ادبی*؛ چ چهارم، تهران: جامی.
 انصاری‌نیا، زری؛ خزعلی، انسیه؛ (۱۳۹۶) «جلوه‌های تمدنی در مناظره امام رضا (ع) و جاثلیق در موضوع نبوت و بر مبنای مربع ایدئولوژیک ون‌دایک»؛ *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، ش ۲۶، بهار، ص ۹۰-۶۵.
 جرجانی، سیدشریف؛ (بی‌تا) *معجم التعریفات*؛ تحقیق محمد صدیق منشاوی، قاهره: دارالفضیله.
 حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد؛ (۱۳۸۸) *دیوان حافظ*؛ چ دوازدهم، انتشارات جیحون، تهران.
 حمیدیان، سعید؛ (۱۳۹۶) *شرح شوق*؛ چ ششم، تهران: نشر قطره.

تحلیل گفتمانی شعر حافظ براساس مربع ایدئولوژیک ون دایک

خرمشاهی، بهاءالدین؛ (۱۳۹۳) *حافظ‌نامه*؛ ج یک، چ بیست و یکم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

خوانساری، محمد؛ (۱۳۵۶) *فرهنگ اصطلاحات منطقی*؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
دسپ، سید علی؛ آقا گل‌زاده، فردوس؛ قبادی، حسینعلی؛ (۱۳۸۸)، «تحلیل گفتمان غالب در *رمان سووشون* سیمین دانشور»؛ *نقد ادبی*، ش ۶، تابستان، ص ۱۸۳-۱۴۹.

دهخدا، علی اکبر؛ (۱۳۹۰) *فرهنگ متوسط دهخدا*؛ به کوشش غلامرضا ستوده، ایرج مهرکی و اکرم سلطانی، ج دوم، چ دوم، تهران: نشر دانشگاه تهران.
رحیمی، معصومه؛ پاشازانوس، احمد؛ (۱۳۹۸) «تحلیل گفتگوی حضرت موسی (ع) و فرعون در سائیه مربع ایدئولوژیک ون دایک» *پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن*، ش ۱۶، پاییز و زمستان، ص ۳۶-۲۱.

شمیسا، سیروس؛ (۱۳۷۴) *سبک‌شناسی شعر*؛ چ نهم، تهران: انتشارات فردوس.
_____؛ (۱۳۸۰) *سیر غزل در شعر فارسی: از آغاز تا امروز*؛ چ ششم، تهران: انتشارات فردوس.

غیاثیان، مریم السادات؛ آقا گل‌زاده، فردوس؛ (۱۳۸۶) «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان *انتقادی*»؛ *زبان و زبان‌شناسی*، ش ۵، بهار و تابستان، ص ۵۴-۳۹.

غیاثیان، مریم سادات؛ (۱۳۸۶) «*بازنمایی ما و آنها*، تصویر سفیدپوستان و مسلمانان در نشریات غرب پس از یازدهم سپتامبر ۲۰۰۱»؛ *رسانه*، ش ۴، ص ۲۱۳-۲۰۵.

فتوحی، محمود؛ (۱۳۹۳) *سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روشها*؛ تهران: انتشارات سخن.

کسائی، علی‌رضا؛ رحیمیان، جلال؛ (۱۳۹۳) «بررسی کتاب *اندیشه اسلامی ۱* از دید تحلیل گفتمان انتقادی»؛ *فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز*، ش ۲، تابستان، ص ۱۵۳-۱۳۱.

مرتضوی، منوچهری؛ (۱۳۹۵) *مکتب حافظ*؛ ج اول، چ ششم، ویرایش دوم، تهران: انتشارات توس.

معین، محمد؛ (۱۳۶۹) *حافظ شیرین سخن*؛ ج اول، تهران: انتشارات معین.

مک دائل، دایان؛ (۱۳۸۰) *مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان*؛ ترجمه حسین علی نودری، تهران: نشر فرهنگ گفتمان.

میراحمدی، حلیمه؛ تجلی اردکانی، اطهر؛ (۱۳۹۶) «تحلیل گفتمان اوصاف طبیعت و احوال اجتماع در اشعار مهدی اخوان ثالث براساس رویکرد ون دایک»؛ *پژوهشهای ادبی*، ش ۵۷، پاییز، ص ۶۲-۲۹.

میلاودی، فرشته؛ فقیه ملک مرزبان، نسرين؛ (۱۳۹۰) *تحلیل انتقادی گفتمان غزلیات جامی*؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا.

نجیبی فینی، بهجت؛ جوهرچی، زهرا؛ (۱۳۹۵) «تحلیل حکایت جدال سعدی از گلستان بر اساس مربع ایدئولوژیک ون دایک»؛ کنفرانس بین‌المللی شرق‌شناسی فردوسی و فرهنگ و ادب پارسی، دوره اول، ص ۱۵-۱.

وندایک، تئون ای؛ (۱۳۹۴) *ایدئولوژی و گفتمان*؛ مترجم محسن نکوبخت، تهران: انتشارات سیاه‌رود.

یاسمی، کلثوم؛ آقا گل‌زاده، فردوس؛ (۱۳۹۵) «تحلیل گفتمان انتقادی کتاب امریکن انگلیش فایل با استفاده از مدل ون دایک»؛ *مطالعات فرهنگ ارتباطات*، ش ۳۴، تابستان، ص ۱۹۱-۲۱۵.

یارمحمدی، لطف‌الله؛ (۱۳۹۳) *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*؛ چ دوم، تهران: انتشارات هرمس. _____؛ (۱۳۹۵) *تجزیه و تحلیل مقابله‌ای گفتمان‌شناختی*؛ انتشارات هرمس، تهران.

انگلیسی

Van Dijk Teun, A. "Principles of Critical Discourse Analysis", in Van Dijk, Teun, A. studies in Critical Discourse Analysis, special issue of discourse and society, 4(2), 1993: 249-283.